

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Навчально-науковий гуманітарний інститут

Кафедра психології

«Допущений до захисту»

Завідувач кафедри

Карсканова С. В.

(підпис)

«_10_» _12_____2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: ВПЛИВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ

МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

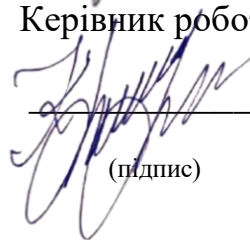
Виконала: студентка групи 6558мз

Околець А.Е.

(підпис)

Керівник роботи к. політ. н. , доцент

Кравчук О.Ю.

(підпис)

Миколаїв – 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально науковий гуманітарний інститут

Кафедра психології
 Спеціальність 053 Психологія
 Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Гарант освітньої програми

 (підпис) Литвиненко І.С.

«_05_» __09_____2025 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Студентці Околець Анні Едвардівні

1. Тема роботи: Вплив сімейного виховання на формування моральної свідомості підлітків.

Керівник роботи: к. політ. н., доцент Кравчук Ольга Юріївна

Затверджені наказом ректора № 967-уч від «5» вересня 2025 року

2. Термін подання роботи: 1 грудня 2025 р.

3. Вихідні дані по роботі: спеціальна наукова і методична література та інші матеріали з психології, передовий практичний досвід.

4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів):

– Теоретико - методологічні основи дослідження впливу сімейного виховання на формування моральної свідомості у підлітковому віці.

– Емпіричне дослідження особливостей впливу сімейного виховання на формування моральної свідомості підлітків.

– Методи психологічного супроводу формування моральної свідомості підлітків під впливом сімейного виховання. .

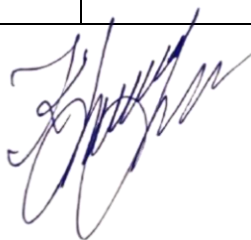
5. Перелік презентаційних матеріалів: презентація доповіді по роботі у форматі Microsoft Power Point загальною кількістю 11 слайдів, з висвітленням таких питань як об'єкт предмет, мета і завдання роботи (2 слайди), використані методи емпіричного дослідження (1 слайд), теоретичні узагальнення з теми дослідження (2 слайди), результати емпіричного дослідження, їх демонстрація (рисунки, таблиці), аналіз та інтерпретація (5 слайдів), висновки (1 слайд).

7. Дата видачі завдання «5» вересня 2025 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

Номер	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
	Формулювання теми роботи	01.09.2025	
	Опрацювання літератури з теми дослідження. Визначення мети, завдань, об'єкта, предмета дослідження.	10.09.2025	Список використаної літератури має включати не менше 40 позицій (передусім сучасні актуальні із яких не менше 25% - за останні п'ять років).
	Написання вступу. Визначення методів і бази дослідження.	10.09.2025-15.09.2025	Вступ (обсяг 3 – 4 сторінки)
	Написання Розділу 1. Подання на перевірку	15.09.2025-30.09.2025.	Розділ 1. (15-20 сторінок)
	Підготовка та проведення емпіричного дослідження (констатувальний експеримент).	30.09.2025-10.10.2025	Розділ 2. (15-20 сторінок)
	Написання Розділу 2. Подання на перевірку	10.10.2025 - 31.10.2025	
	Підготовка та проведення емпіричного дослідження (формульвальний експеримент).	31.10.2025-10.11.2025	
	Написання Розділу 3. Подання на перевірку	10.11.2025-22.11.2025	Розділ 3 (20-30 сторінок)
	Оформлення тексту роботи. Подання керівнику на перевірку. Перевірка роботи на академічну доброчесність	22.11.2025-25.11.2025	Загальний обсяг основного тексту роботи 70 – 80 сторінок.
	Попередній захист кваліфікаційної роботи	25.11.2025-28.11.2025	
	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	28.11.2025-01.12.2025	
	Подання кваліфікаційної роботи на рецензування	01.12.2025-08.12.2025	
	Захист роботи	15.12.2025-25.12.2025	

Студент
Керівник роботи

Окоlecь А.Е.
Кравчук О.Ю.

АНОТАЦІЯ

Окоlecь А.Е. Вплив сімейного виховання на формування моральної свідомості підлітків. Кваліфікаційна робота зі спеціальності 053 «Психологія», освітньої програми «Психологія». Миколаїв: НУК ім. адм. Макарова, 2025. 89 сторінок.

Метою дослідження обрано вивчення впливу сімейного виховання на моральну свідомість підлітків.

Із літературних джерел досліджуваної проблематики після аналізу до загального списку наукових джерел було зараховано 58 джерел. Для досягнення поставленої мети застосовано порівняльний теоретичний аналіз, конкретизацію й узагальнення даних наукової, методичної літератури і контенту мережі Інтернет. Проведений аналіз літературних джерел показав, що підлітковий вік є одним із найважливіших і водночас найбільш вразливих періодів становлення моральних орієнтацій та ціннісних установок особистості.

Виявлено, що сім'я є основним середовищем становлення моральних установок, стиль сімейного виховання визначає моральні орієнтири та поведінкові моделі підлітка.

Розглянуто особливості специфічних рис кожного стилю виховання, моральної спрямованості батьків та виявлення механізмів їхнього впливу на моральну сферу та ціннісні орієнтації підлітків.

Сформульовано основні принципи, що визначають процес становлення моральної свідомості підлітка в сімейному контексті, зокрема принцип розвитку (поетапність формування моральних орієнтацій), принцип детермінізму (взаємозумовленість стилю виховання та моральних установок), принцип гуманізації та емоційної підтримки, а також принцип системності, який передбачає узгодженість сімейних норм, цінностей та виховних впливів.

Отримано наступні результати: У ході теоретичного аналізу уточнено змістове наповнення понять «моральна свідомість підлітка» та «сімейне

виховання», систематизовано сучасні підходи до розуміння стилів виховання та їхнього впливу на розвиток моральної сфери. Емпіричне дослідження дозволило виявити особливості сформованості моральних орієнтацій у підлітків та визначити характер зв'язку між показниками сімейного виховання і рівнем моральної свідомості. У практичній частині роботи апробовано рекомендації щодо оптимізації сімейного виховання, спрямовані на підтримку розвитку моральних якостей підлітків, що підтвердило їхню ефективність та прикладну значущість.

Ключові слова: моральна свідомість, підлітковий вік, стиль сімейного виховання, моральні цінності та орієнтації, психологічні механізми впливу сім'ї.

ANNOTATION

Okolets A.E. The Influence of Family Upbringing on the Formation of Adolescents' Moral Consciousness. Master's qualification thesis in specialty 053 "Psychology", educational program "Psychology". Mykolaiv: Admiral Makarov National University of Shipbuilding, 2025. 89 pages.

The purpose of the study is to examine the influence of family upbringing on the moral consciousness of adolescents.

Based on the analysis of literature sources related to the research topic, 58 scientific sources were included in the final reference list. To achieve the research goal, comparative theoretical analysis, specification and generalization of data from scientific and methodological literature, as well as Internet content, were applied. The analysis of literary sources showed that adolescence is one of the most important and at the same time the most vulnerable periods in the formation of moral orientations and value systems.

It was revealed that the family serves as the primary environment for the development of moral attitudes, and the style of family upbringing determines the adolescent's moral guidelines and behavioral patterns. The study examines the specific features of each parenting style, the moral orientation of parents, and the mechanisms through which these factors influence the moral sphere and value orientations of adolescents.

The main principles underlying the formation of adolescents' moral consciousness within the family context were formulated, including the principle of development (the gradual formation of moral orientations), the principle of determinism (the interdependence between parenting style and moral attitudes), the principle of humanization and emotional support, and the principle of systemicity, which presupposes the consistency of family norms, values, and educational influences.

The following results were obtained: the theoretical analysis clarified the conceptual content of “adolescent moral consciousness” and “family upbringing” and systematized modern approaches to understanding parenting styles and their influence on moral development. The empirical part of the study identified the features of adolescents’ moral orientations and established the nature of the relationship between indicators of family upbringing and the level of moral consciousness. In the practical part, recommendations for optimizing family upbringing aimed at supporting the development of adolescents’ moral qualities were tested, confirming their effectiveness and applied significance.

Key words: moral consciousness, adolescence, parenting style, moral values and orientations, psychological mechanisms of family influence.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ВПЛИВУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	12
1.1. Формування моральної свідомості особистості — психологічно-педагогічний аспект.....	12
1.2. Сучасні підходи до вивчення формування моральної свідомості підлітків...	22
1.3. Психологічна характеристика та особливості взаємозв'язку стилів сімейного виховання, їхній вплив на формування моральної свідомості.....	31
1.4. Роль батьків у формуванні моральних цінностей.....	41
Висновки до 1 розділу.....	45
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ.....	47
2.1. Методологія дослідження процесу формування моральної свідомості в підлітковому віці.....	47
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження згідно обраних методологічних матеріалів.....	51
Висновки до 2 розділу	81
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ ПІД ВПЛИВОМ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ.....	84
3.1. Рекомендації щодо розвитку моральної свідомості підлітків.....	84
3.2. Результати корекційної роботи з формування моральної свідомості в підлітковому віці.....	102
3.3. Кореляційні та регресійні залежності між стилями виховання та ціннісними орієнтаціями підлітків.....	115
Висновки до 3 розділу.....	124
ВИСНОВКИ.....	125
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	128
ДОДАТКИ.....	140

ВСТУП

Сучасне суспільство стикається з низкою викликів, серед яких — зростання агресивності, асоціальних проявів та зниження рівня моральної культури серед підлітків. У такій ситуації особливої ваги набуває питання формування моральної свідомості як основи відповідальної поведінки, етичних переконань і здатності до усвідомленого вибору [34], [62].

Період підлітковості є важливим етапом, коли закладаються фундаментальні цінності та норми, які визначатимуть подальший життєвий шлях особистості [16], [71]. Вирішальним чинником у цьому процесі виступає сім'я, зокрема стиль виховання, що формує характер взаємин дитини з оточенням, її систему моральних орієнтирів і рівень соціальної зрілості [44], [48], [89].

Роль батьків у становленні моральної свідомості підлітка не обмежується передачею норм поведінки — вони створюють емоційний та моральний клімат, від якого залежить здатність дитини сприймати та засвоювати етичні принципи [33], [36]. Це особливо важливо у випадках, коли поведінка підлітка є складною чи проблемною, і потрібні спеціальні педагогічні та психологічні підходи [38], [56], [64].

Вивченню впливу стилю сімейного виховання та різні сторони розвитку дитини приділяли увагу багато дослідників, зокрема І. Кравченко, Т. Ткачук, Л. Цибух, І. Мельничук, Т. Лазоренко, В. Кротенко, І. Заставна, І. Субашкевич. У працях І. Кравченко та Т. Ткачук підкреслюється, що обраний батьками стиль виховання визначає набір типових рис характеру та моделей поведінки підлітка. Однак сучасні зміни у структурі та функціонуванні сім'ї потребують оновленого, комплексного аналізу цієї проблеми [44].

З урахуванням актуальності вищезазначеного, темою магістерської роботи обрано **«Вплив сімейного виховання на формування моральної свідомості підлітків»**.

Об'єкт дослідження – процес становлення моральної свідомості у підлітковому віці.

Предмет дослідження – вплив стилю сімейного виховання на формування моральних установок і ціннісних орієнтацій підлітків.

Гіпотеза полягає в тому, що стиль сімейного виховання істотно впливає на формування моральної свідомості підлітків, і що підлітки, виховані в умовах демократичного стилю виховання, мають більш розвинену моральну свідомість порівняно з тими, хто виховувався в авторитарних, ліберальних, чи індиферентних сім'ях.

Мета дослідження – з'ясувати особливості розвитку моральної свідомості у підлітків залежно від батьківських стилів виховання.

Завдання дослідження:

1. Розглянути наукові підходи до розуміння моральної свідомості та її становлення у підлітковому віці.
2. Дати характеристику стилям сімейного виховання та визначити їх вплив на розвиток особистісних рис підлітків.
3. Виявити специфіку формування моральної свідомості під впливом різних стилів виховання.
4. Дослідити взаємозв'язок між рівнем моральної свідомості та особливостями сімейного середовища.
5. Запропонувати рекомендації для батьків, спрямовані на розвиток моральних якостей підлітків.

У роботі використано комплекс методів:

- *теоретичні*: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація наукових джерел;
- *емпіричні*: спостереження, анкетування батьків, тестування підлітків;
- *методи статистичної обробки отриманих результатів*: критерій Колмогорова-Смірнова для перевірки розподілу даних, коефіцієнт кореляції Пірсона.

Експериментальна база дослідження: учні Вознесенського Аграрного ліцею та їх батьки/опікуни.

Вибірка дослідження: 24 підлітки віком 15 — 16 років (із них 2 дівчинки і 22 хлопці) та їх батьки (34 особи: 9 повних сімей, 13 неповних (виховує один із батьків), 2 сиріт під опікою (один у прийомній сім'ї, другий під опікою старшого брата).

Наукове значення дослідження полягає в уточненні та поглибленні знань про роль сімейного середовища у формуванні моральної свідомості підлітка.

Практична цінність полягає у можливості використання матеріалів дослідження у роботі педагогів, психологів, соціальних працівників, а також у розробці програм підтримки батьків і методичних рекомендацій.

Структура роботи: магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел (містить 96 найменувань) та додатків. Обсяг основного змісту роботи складає ? сторінок. Робота містить 19 таблиць та 14 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ХАРАКТЕРИСТИКА ВПЛИВУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ.

1.1. Формування моральної свідомості особистості — психологічно-педагогічний аспект.

Мораль — це одна з найдавніших і найстійкіших форм суспільної свідомості, що охоплює систему принципів, вимог, норм і правил, які допомагають людині орієнтуватися у світі та взаємодіяти з іншими. Вона є своєрідним внутрішнім компасом, що спрямовує поведінку у різних сферах соціального життя, задаючи орієнтири у поняттях добра і зла, честі та совісті, справедливості й відповідальності. На всіх етапах розвитку суспільства мораль, як і право, політика, традиції, звичаї, була важливим регулятором людської поведінки, людських відносин, а моральність одним із критеріїв оцінки чеснот особистості, тобто мораль виконує не лише оціночну функцію (допомагає визначити, чи є певний вчинок правильним), але й регулятивну (задає рамки поведінки). Особливо яскраво вона проявляється в ситуаціях, коли потрібно робити моральний вибір, зважаючи, що принесе благо, а що — шкоду [10, с. 8 — 17], [50, с. 112 — 118], [62, с. 158 — 161], [24, с. 71 — 78].

Актуальність вивчення формування моральної свідомості особистості обумовлена глибинним інтересом філософії, психології, педагогіки та інших галузей знань щодо моральних проблем. Моральне становлення людини є складним і багатограним феноменом особистісного розвитку.

Особливо останніми десятиліттями тема моральності знову опинилася у центрі суспільних дискусій. У сучасних умовах розвитку освіти в Україні успішне виховання моральних цінностей значною мірою залежить від уміння творчо осмислювати та адаптовувати педагогічний досвід минулого. Адже морально-духовні засади нашого народу формувалися століттями — вони вбирають в себе

як великі ідеї, так і, на перший погляд, дрібні життєві істини, перевірені часом [18].

Ще античні та давньосхідні мислителі приділяли велику увагу питанню моральності. Наприклад, Конфуцій (551 – 479 до н. е.) у центр своєї філософії поставив ідеї «взаємності», «золотої середини» та «людинолюбства» — вони були своєрідними маяками для гармонійного співіснування людей [46].

Гесіод, видатний давньогрецький поет, наголошував на тому, що людина відрізняється від тварини здатністю розрізняти добро і зло, а справжня мудрість полягає в умінні дотримуватися міри. Сократ вважав, що джерелом моральності є знання: люди чинять зло не через злу природу, а через незнання добра.

З переходом від феодалізму до капіталізму філософські пошуки в цій сфері розширилися ще більше. Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Клод-Адріан Гельвецій, Дені Дідро, Генріх Песталоцці, Григорій Сковорода та інші мислителі приділяли значну увагу питанням морального виховання [46, с. 7]. Вони вважали, що розвиток людства повинен супроводжуватися духовним розвитком, свого роду та сім'ї, моральним відродженням, яке стає підґрунтям для розвитку людства. Г. Сковорода відзначав: «Що може бути шкідливіше за людину, котра володіє знаннями найскладніших наук, але немає доброго серця?» Його погляди сповнені гуманізму, оптимізму та віри у моральне вдосконалення як окремої особистості, так і всього суспільства [86, с. 5].

У науковій літературі часто ототожнюють поняття «**мораль**» і «**моральність**», хоча між ними є різниця. **Мораль** — це система принципів і норм, що існують на рівні свідомості (система моральних цінностей досить доказово представлена у працях сучасних вчених В. Васьковича, А. Вихруща, О. Дубасенюк, М. Євтуха, Т. Завгородньої, В. Кеміня, І. Курляк, Г. Кучери, В. Лугового, Б. Ступарика, Н. Сейко, М. Чепіль та інших дослідників), тоді як **моральність** — це їх практичне втілення у вчинках і стосунках. Іншими словами,

мораль можна розглядати як теоретичну основу, а **моральність** — як її реальне відображення у поведінці [61].

Свідомість, у якій формується мораль, — багатовимірне явище, що досліджується філософією, соціологією, психологією та педагогікою. Філософи аналізують її природу і функції, соціологи — роль у житті суспільства та історичну динаміку, а психологи і педагоги — закономірності розвитку та виховання.

З точки зору соціології, **свідомість** вивчається як частина суспільної свідомості і її роль у духовному житті суспільства. Вивчаються також соціальна сутність свідомості особистості, її детермінанти, а також історичний розвиток, типи та рівні суспільної і індивідуальної свідомості. Цим займаються такі вчені, як П. Копнін, М. Бех, А. М. Ляпунов, Лев Виготський, Вільям Джеймс, Карл Юнг, Фрідріх Галь, Едвард Тітченер, Жан Піаже.

У психолого-педагогічному контексті **свідомість** розглядається через призму закономірностей і етапів її розвитку, місця в психічному житті особистості, механізмів та динаміки функціонування. Важливими аспектами є методи та засоби формування самооцінки, саморегуляції та самовиховання. Дослідження в цьому керунку проводять В. Сластіон, І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, Л. М. Сокол, О. Л. Музика [16], [30], [58], [80].

Філософ А. І. Титаренко трактує **свідомість** як здатність людини до самовідображення, що дозволяє рефлексувати над своїми можливостями і є ключовим фактором у становленні особистості. **Свідомість**, за його словами, є складною інтегративною властивістю психічної діяльності, яка забезпечує усвідомлення своїх схильностей і вибір способу життя, що відображає особисту сутність. Центральним елементом цієї властивості є **самооцінка**. [73, с. 69].

Важливим компонентом свідомості є **самосвідомість** — здатність людини осмислювати себе, свої дії, життєві цінності та обирати спосіб життя відповідно до них.

Самосвідомість відображає суспільний спосіб буття особистості через практичну діяльність і її роль у конкретно-історичних суспільних відносинах. Бех І. Д. зазначає, що **самосвідомість** може стосуватися як матеріальних аспектів (перебування у практичній діяльності), так і ідеальних (духовного життя індивіда). Завдяки **самосвідомості** особистість визначає себе як динамічну та відносно стійку суб'єктивність, що зберігає автономність у змінюваних зовнішніх умовах і внутрішніх станах [10].

Структуру **моральної свідомості** прийнято розглядати у двох взаємопов'язаних площинах – суспільній та індивідуальній (самосвідомості). Індивідуальний рівень формується під впливом суспільної свідомості, яка, у свою чергу, має підґрунтям суспільне буття. Основу моральної самосвідомості людини становлять почуття обов'язку, совісті, честі, справедливості й гідності, що разом утворюють емоційно-почуттєвий компонент. Суспільна моральна свідомість, носієм якої виступає соціум, відображає не лише практику сучасності, а й у значній мірі спирається на моральний досвід попередніх поколінь і здобутки різних історичних епох [10], [35], [50].

Таким чином, **моральна свідомість** — це особливий аспект самосвідомості, який відображає засвоєння соціально-культурних норм та здатність робити моральний вибір. Такого висновку дійшли дослідники, такі як І. Д. Бех, О. Л. Музика та Кульчицький В. Й., котрі вважають, що моральна свідомість тісно пов'язана з рівнем особистісної зрілості. **Моральна свідомість** визначає рамки свободи поведінки людини [10], [58], [50].

Саме на цю тему свого час, у розробили глибокі теорії Жан Піаже (засновник теорії розвитку моральної свідомості) та Лоуренс Кольберг. Піаже закріпив підвалини розуміння етапів морального розвитку, закономірності формування моральної свідомості і самосвідомості, а Кольберг деталізував їх, фокусуючи увагу на тому, як діти засвоюють моральні цінності на різних етапах розвитку, в залежності від соціальних умов, виокремивши три основні рівні: [36, с. 256].

1. **Передконвенційний** — коли правила виконуються лише через страх покарання або заради особистої вигоди.
2. **Конвенційний** — коли людина прагне відповідати очікуванням інших і дотримуватися соціальних норм.
3. **Постконвенційний (автономний)** — коли моральні рішення ґрунтуються на внутрішніх переконаннях та універсальних принципах, навіть якщо вони суперечать суспільним нормам.

На найвищому етапі цього розвитку поведінка визначається не зовнішнім тиском, а внутрішнім відчуттям справедливості та совістю. Це і є рівень зрілої моральної свідомості, до якого прагне виховання.

Моральна свідомість, як невід’ємна частина духовної культури, базується на загальнолюдських цінностях, ідеалах, нормах та моральних принципах, що безпосередньо впливають на моральність індивіда. Цю позицію підтверджують дослідження таких вчених, як І. Д. Бех, О. Л. Музика, К. О. Журба, Е. Еріксон, Л. Е. Орбан-Лембрик. Моральна свідомість формує не лише сприйняття навколишнього світу, а й власне усвідомлення себе, зокрема у моральній площині. Вона є фундаментом розвитку моральної особистості, що включає становлення моральної самосвідомості через процеси самопізнання (порівняння себе з іншими за допомогою самоспостереження), а згодом – самоаналізу та усвідомлення своєї унікальності [9], [35], [58].

Моральна свідомість функціонує на **емоційно-почуттєвому** та **раціонально-теоретичному** рівнях, які взаємодоповнюють один з одним [50,с.113]. Її розвиток відбувається під впливом об’єктивних умов життя, виховання та соціальної діяльності, у процесі засвоєння загальнолюдських цінностей і правил поведінки. Особливу роль відіграє здатність до емпатії, альтруїзму та співпереживання іншим [41], [60], [61].

Сучасні дослідники (І. Ващенко; Макаренко; В. Сухомлинський; К. Ушинський; Л.Виготський; Т. Яновська; Ю. Романова; В. Жуковський)

підкреслюють, що виховання моральних почуттів, розвиток моральних відносин і формування ціннісних орієнтацій є ключовими умовами становлення зрілої моральної особистості. Виховання не лише передає моральні знання, а й формує переконання, що стають внутрішніми еталонами поведінки та мотивами вчинків [2], [83, с. 196].

Структурно **моральна свідомість**, за О. Целіковою, включає ієрархію моральних цінностей, моральні уявлення, погляди, переконання, мотиви, а також раціонально-емоційні компоненти поведінки [34, с. 42]. У дослідженнях І. Мар'єнка виокремлюються моральні знання, поняття, переконання, ціннісні орієнтації та інтерес до моральних проблем [69], [75], [83] Науковці визначають три взаємопов'язані компоненти: **нормативний** (моральні знання), **оціночний** (оцінка і самооцінка) та **регулятивний** (почуття, ставлення, переконання), які безпосередньо впливають на поведінку [41], [42], [80].

Виховання відіграє ключову роль у поєднанні моральної свідомості та моральної поведінки, оскільки саме воно перебудовує особистість згідно з моральними цінностями суспільства [87, с. 5 – 27]. Метою морального виховання є формування в молоді стійких моральних якостей, почуття обов'язку, совісті, гідності та патріотизму, здатності до співпереживання і поваги до інших [84 с. 4].

Отже, **моральну свідомість** можна визначити як багатогранне утворення, що охоплює:

- панування розуму над афектами;
- прагнення до вищого блага;
- добру волю та безкорисність мотивів;
- здатність до співжиття і співробітництва;
- гуманність у стосунках;
- свободу волі та автономію

Її формування неможливе без цілеспрямованого виховання, яке, інтегруючи моральний досвід суспільства та особистісний розвиток індивіда, створює основу для гармонійної взаємодії людини з навколишнім світом.

В загальнонаукових дослідженнях формування **моральної свідомості** та **самосвідомості** особистості увагу приділено працям таких авторів, як М. Й. Боришевський, І. Коном, С. Д. Максименко, Л. Д. Сапожникова та інших. Їхні наукові здобутки доводять, що важливими для розвитку моральної свідомості є навички аналізу, розуміння і оцінювання дій і мотивів оточуючих [16].

Т. А. Авксентьєва [10] виділяє основні елементи моральної свідомості: моральні уявлення та поняття, процеси розпізнавання, аналізу і розв’язання моральних дилем (соціоморальне мислення), а також моральні цінності, що відображають особисте ставлення до норм і слугують критеріями поведінки.

Особливу увагу заслуговує структура моральної свідомості, запропонована А. О. Малихіним. За твердженням дослідника, таке розподілення складових моральної свідомості відображає ключові аспекти діяльності особистості у різних сферах — пізнанні, праці, моральних відносинах та спілкуванні.

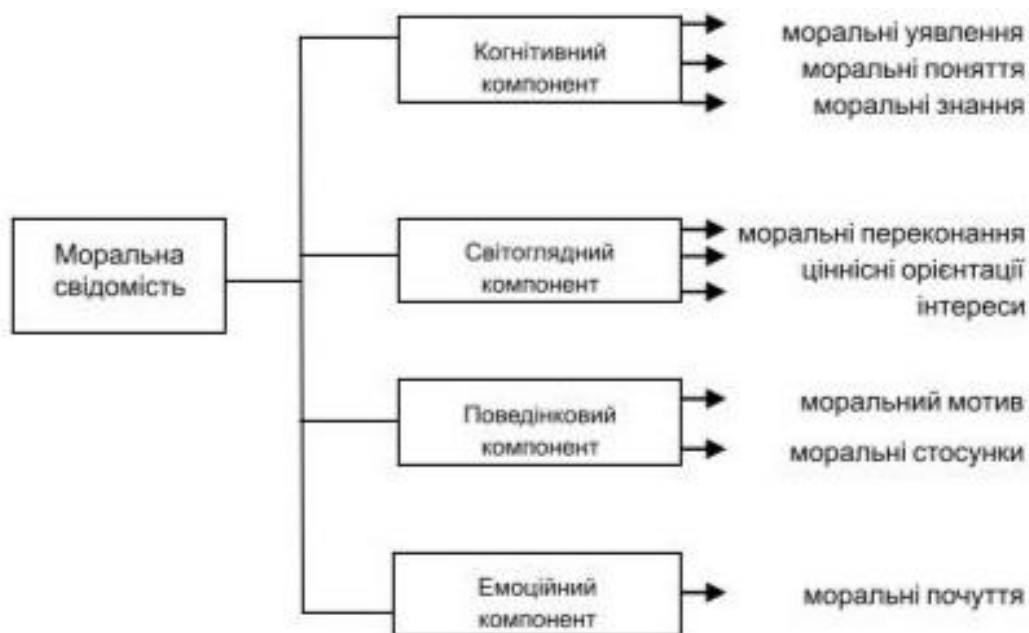

Рис.1.1. Структура моральної свідомості

Когнітивний компонент. На різних етапах розвитку моральних уявлень попереднім є формування образів дій і вчинків, які виникають у процесі взаємодії з навколишнім світом або спостереження за поведінкою інших. Когнітивний компонент також є основою для формування світоглядних складових — переконань, ціннісних орієнтацій і інтересів.

Моральні уявлення — це узагальнені образи етичних норм, які формуються на основі індивідуального досвіду. Якість розвитку моральної свідомості залежить від систематичної роботи з моральними поняттями, що є логічно впорядкованими думками про суттєві аспекти реальних моральних відносин, що виникають у діяльності та спілкуванні.

Важливою частиною моральної свідомості є **моральні знання** — інформація про моральні вимоги, оцінки, ідеали та наслідки порушень норм. Осмислення і засвоєння цих знань взаємодіє з іншими компонентами моральної свідомості, створюючи базу для орієнтації у моральних цінностях і виборі поведінкових стратегій. Без цього знання ризикують залишитись лише пасивним матеріалом [17].

Моральні переконання — це система принципів і ідеалів, заснованих на визнанні справедливості моральних норм і їхньої важливості для особистого і суспільного добробуту. Вони формуються під впливом знань, досвіду і виконують роль внутрішнього стимулу для поведінки.

Ціннісні орієнтації тісно пов'язані з переконаннями і визначають спрямованість свідомості, виражаючи найважливіші для особистості аспекти. Ці орієнтації включають емоційне переживання і раціональне осмислення мотивів вчинків, що є основою їх когнітивного компонента [10].

Цінності та ціннісні орієнтації виступають своєрідним зв'язком між моральною свідомістю та поведінкою особистості. А. І. Титаренко наголошує, що вони проявляються у вчинках і пов'язані з потребами, інтересами та емоційно-

вольовими аспектами психіки. Ряд дослідників, зокрема Д. Н. Узнадзе, С. Л. Рубінштейн і В. М. Мясіщев, розглядали це явище через поняття «настановлення». та «соціальна орієнтація» [12], [34].

Моральна свідомість постає як складне інтегральне психічне утворення, що відзначається багаторівневою структурною організацією. У сучасному науковому дискурсі філософії, психології та педагогіки простежується відсутність консенсусу щодо визначення її структурних компонентів і механізмів функціонування. У зв'язку з цим актуальним є аналіз наукових підходів, спрямованих на окреслення внутрішньої будови моральної свідомості. Так, О. Целікова концептуалізує її структуру через низку взаємопов'язаних елементів: ієрархізовану систему моральних цінностей; сукупність моральних уявлень, поглядів та переконань; моральні мотиви, а також діалектичну єдність раціонального й емоційного складників, що знаходить своє відображення у поведінкових актах та практиці морального вибору особистості [62], [90].

Моральні норми моделюють ціннісну структуру вчинків та відносин, а моральне оцінювання здійснюється через поняття, принципи і ідеали, що можуть бути як об'єктивними, так і суб'єктивними.

Інтереси як складова моральної свідомості активізують діяльність і визначають спрямованість особистості. Вони проявляються у прагненні пізнати певні об'єкти і виступають мотивом моральної поведінки. У ранньому віці діти наслідують дорослих, згодом виникає свідомий інтерес до поведінки інших. У підлітковому віці увага зосереджується на теоретичних питаннях моралі та сенсі життя, а в юнацькому — на дослідженні моралі і щастя [34, 35 с. 14].

Поведінковий компонент охоплює моральні стосунки та мотиви, які формуються у процесі взаємодії з іншими та дотримання моральних норм. Ці відносини можуть бути відкритими, або прихованими, проявляючись інколи лише в конфліктних ситуаціях.

Моральний мотив є активування та втілення моральної свідомості, концентруючи її суть в особистості. Він являє собою сукупність причин і аргументів, що обґрунтовують вибір морального вчинку, та характеризує рівень моральної свідомості і намірів.

Емоційний компонент відображає внутрішню чутливість до моральності — здатність отримувати задоволення від дотримання норм або переживати негативні емоції при їх порушенні. Моральні почуття пов'язані з усвідомленням своїх емоцій, що тісно переплітається з переконаннями і можуть проявлятися як свідомо, так і несвідомо.

Аналіз філософських та психолого-педагогічних джерел свідчить, що **моральна свідомість** відображає моральні аспекти подій і дій через призму індивідуального сприйняття, включаючи оцінку моральності, вибір та регулювання поведінки відповідно до соціальних інтересів. Вона формує уявлення про моральні норми, принципи та цінності, а також передбачає усвідомлення особистого досвіду, дотримання соціальних стандартів і готовність до моральної поведінки. Зрозуміло, що всі ці аспекти тісно пов'язані між собою. Отже, багатогранність моральної свідомості як феномена індивідуального та соціального життя впливає з багатозначності поняття моралі. Дана робота не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми.

Незважаючи на численні дослідження, у науковому середовищі досі немає єдиного визначення структури моральної свідомості. Вчені, такі як О. В. Бондаревська, І. С. Мар'єнко та А. О. Малихін, пропонують різні моделі, наголошуючи на домінуванні різних компонентів у складі моральної свідомості.

Подальшого розгляду, на нашу думку, вимагають питання дослідження проблеми формування **моральної свідомості** на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

1.2. Сучасні підходи до вивчення формування моральної свідомості підлітків

У другій половині 2010-х та на початку 2020-х років проблематика формування моральної свідомості підлітків набула особливої актуальності у зв'язку з глобальними соціокультурними змінами, воєнними викликами та цифровізацією освітнього простору. Сучасні дослідження демонструють, що моральний розвиток молодого покоління сьогодні відбувається у складних і суперечливих умовах, що потребує нових підходів до його розуміння.

Підлітковий вік характеризується тим, що **моральна самосвідомість** стає центральним новим структурним елементом особистості: підлітки не лише засвоюють моральні норми, а рефлексують над ними, оцінюють власні дії морально, формують внутрішню моральну позицію, адже саме в цей час молода людина активно формує уявлення про добро і зло, справедливість, обов'язок, честь та відповідальність. У цей період особистісні пізнавальні процеси — мислення, пам'ять, уява — починають тісно переплітатися з моральними переконаннями, але при цьому вони не є ізольованими чинниками розвитку. Їх становлення відбувається у контексті соціальних норм, ціннісних орієнтирів суспільства та конкретних життєвих обставин.

Формування моральної свідомості підлітка відбувається у тісній взаємодії з оточенням: сім'єю, ровесниками, педагогами, культурним середовищем [67]. Соціальна ідентичність, відчуття належності до певної спільноти, прийняття або відкидання суспільних правил — усе це суттєво впливає на становлення морального «Я» (Булах), усвідомлення себе як морального агента, моральна рефлексія, моральне ставлення до себе і до інших, моральні якості. Підлітковий та юнацький вік особливо чутливі до соціокультурних впливів, адже молода людина перебуває у пошуку свого місця в світі [17].

Цей період часто супроводжується внутрішніми конфліктами: з одного боку, виникає потреба у визнанні власної унікальності та незалежності, з іншого —

сумніви у собі, що можуть породжувати комплекси. Відбувається формування нової соціальної позиції, коли підліток починає усвідомлювати себе не лише як окрему особистість, а й як частину суспільства. Ж. Піаже описував цей етап як перехід до «морального реалізму» — стану, коли людина схильна дотримуватися засвоєних правил навіть за наявності труднощів чи суперечностей.

У сучасному суспільстві дуже помітно проглядаються ці суперечливі тенденції: серед підлітків зростає прагнення до самоствердження та самореалізації, але водночас спостерігається інфантилізм, егоїзм, втрата традиційних цінностей. Це особливо помітно в підлітковому віці, коли переплітаються як негативні прояви (агресивність, девіантність, зниження значущості загальнолюдських чеснот), так і позитивні здобутки (впевненість, творчість, прагнення до самореалізації) [25, с. 27].

Моральна свідомість формується через міжособистісну взаємодію з батьками, учителями, рівнями соціальних інституцій. Інтернет і соціальні медіа стали ще одним середовищем, яке впливає: через вплив блогерів, вподобань, порівняння себе з ідеалами або взірцями, коментарів, групових норм (Василенко, Долинська, Журба, Коновець, Шкільна, Мельничук, Титаренко) [35].

У контексті війни, національної небезпеки, ідентичності — моральна свідомість підлітків активізується навколо понять свободи, справедливості, захисту власної землі, допомоги іншим. Практика патріотизму, волонтерства стає не просто моральним вибором, а життєвою необхідністю.

Сучасні підлітки цінують свободу, незалежність, але вони часто зустрічаються з обмеженнями — через закон, етичні норми, вимоги безпеки. Як реагувати, якщо свобода підриває безпеку інших або моралі? Ці конфлікти — серед основних полів, де змінюється моральна свідомість. Тут постає аспект **морального вибору через альтруїзм, чи егоїзм**. З одного боку, егоїзм може зростати через споживацьку культуру, конкуренцію, соціальне порівняння (в

соцмережах, освіті). З іншого — через дії у кризу (наприклад, війна), підлітки можуть проявляти сильну альтруїстичну позицію — допомагати, підтримувати.

Ускладнення процесу формування моральної свідомості додає **неоднозначність моральних норм у цифрову еру**. Скрізь: фейки, кібербулінг, анонімність, інтернет-групи можуть формувати «моральні норми» всупереч офіційним. Такі норми можуть бути як шкідливими, так і позитивними. Психологи, якими б не були їхні підходи, наголошують на потребі розвитку моральної рефлексії — щоб підліток міг рефлексувати над тим, що «вірно» згідно з власною совістю і суспільством, а що — ні [96]. В таких випадках доцільним є **заохочення моральної дії, а не тільки знань чи переконань**. Щоб моральна свідомість була живою — потрібна практика: волонтерство, допомога, проекти, участь у громадських діях. Це актуально під час війни, коли дії часто мають прямі наслідки.

І. С. Булах виокремлює, що особистісне зростання і моральне зростання не відбуваються у вакуумі: є персональні (особистісні) фактори — темперамент, характер, самооцінка, цінності, мотивація; і соціальні — сім'я, школа, суспільство, культурні традиції. Підліткова молодь є джерелом культурних змін та оновлень, адже саме в цьому віці народжуються нестандартні ідеї, креативні підходи та іноді навіть «неадаптивні» до усталених норм форми поведінки, які згодом можуть стати підґрунтям для культурного прогресу.

І. С. Булах і Ю. А. Алексєєва підкреслюють, що в процесі дорослішання морально-духовна самосвідомість особистості формує конструкцію, яка орієнтує та координує соціальні і моральні норми. Ця конструкція, що називається нормативним «Я», допомагає трансформувати соціальні та моральні норми в особисті моральні цінності. Якщо «нормативне Я» є основою самосвідомості підлітка, то його поведінка будується відповідно до прикладів таких висловлювань як «повинно», «треба», «годиться» тощо [18, с. 45].

Важливим завданням цього вікового періоду є духовно-моральне самовизначення, що передбачає активний самоаналіз, формування власних принципів і цінностей, прагнення до особистісного зростання та подолання власних недоліків. Разом із тим виникає суперечність між бажанням свободи та вимогами моральних норм, що передаються від старших поколінь.

У цьому ж віці основними моральними змінами є розвиток моральних суджень, переконань, поглядів, а також потреб і вмінь їх застосування на практиці. Ці новоутворення не залежать від думок оточуючих. Як зазначає Р. В. Павелків, моральний розвиток особистості полягає в умінні розуміти і приймати суспільні вимоги, засвоювати моральні норми та формувати поведінку відповідно до них. Моральне мислення підлітків стає більш глибоким і діалектичним, а їх моральні оцінки характеризуються об'єктивністю. Б. Г. Гаппаров, Е. Н. Ольшевська і В. І. Шахов [94] стверджують, що почуття морального обов'язку стає усвідомленим, стабільним і багатогранним, а моральні почуття починають значно впливати на честь як індивідуальну, так і колективну, що проявляється в нетерпимості до аморальних вчинків.

Моральну свідомість, як зазначалося вище, формують сім'я, школа, коло однолітків, виховні інституції; співучасть у морально значущих ситуаціях; можливість морального вибору, підтримка з боку значущих дорослих, моральне виховання, можливості для прояву морального відношення, середовище, де моральні норми не лише проголошуються, але й реалізуються.

Мораль підлітка дуже залежна від зовнішніх впливів відносно нестійкої (незрілої іще) психіки: наприклад, страх покарання може суттєво зменшитись, коли підліток попадає у неавторитарне середовище, а емпатія може зруйнуватися в умовах екстремальних, чи суворих реалій, в той час, як, наприклад, мораль, заснована на принципах, може зміцнюватися, коли дитина має можливість часто перебувати\брати участь в інтелектуальних дискусіях.

В українській науковій думці простежується тенденція до поглибленого аналізу впливу **соціального середовища** на моральну самосвідомість. Так, О. І. Бондарчук [15, с. 112 – 119] наголошує на ролі суспільних трансформацій та кризових явищ у становленні моральної ідентичності підлітків. Подібну позицію розвиває О. Лозова, яка розглядає **школу** як ключовий простір формування моральних цінностей та наголошує на важливості інтеграції морального виховання у навчальні програми.

У свою чергу, Т. Колодяжна виділяє **сім'ю** як провідний інститут впливу, підкреслюючи значення стилю батьківського виховання для розвитку моральної самосвідомості. В умовах воєнних подій особливої ваги набуває дослідження Г. Шевчук, котра аналізує трансформацію моральної ідентичності підлітків в умовах соціальної нестабільності та стресових факторів.

Проаналізувавши роботу зарубіжних фахівців у цій царині виявлено, що зарубіжні дослідники зосереджуються на інтеграції когнітивних, емоційних та соціальних чинників у становленні моральності. Д. Нарваез і Д. Лапслі розглядають моральну особистість як результат соціалізації та розвитку моральної ідентичності, а С. Гарді та Г. Карло уточнюють зв'язок між моральною ідентичністю та моральними вчинками. М. Кіллен і А. Дал аналізують культурні аспекти морального розвитку, показуючи різноманітність норм і практик у різних суспільствах.

Актуальними залишаються дослідження, присвячені зв'язку моральної свідомості з поведінкою. Так, Т. Поццолі, Г. Джині та Р. Торнберг довели, що рівень моральної ідентичності впливає на схильність до булінгу серед підлітків. Дж. Сметана і С. Болл у своїх роботах узагальнили дані щодо морального розвитку підлітків, підкресливши роль глобалізованого освітнього середовища у формуванні нових моделей моральності.

У наукових підходах особистісне зростання розглядається як поєднання внутрішніх потенціалів і соціальних впливів. Гуманістична психологія (А.

Маслоу, К. Роджерс, Р. Мей та ін.) акцентує на самоактуалізації та реалізації власної Я-концепції, тоді як традиційна (Л. Анциферова, А. Петровський, К. Абульханова-Славська та ін.) підкреслює роль соціалізації, формування ціннісних орієнтацій і морально-духовної свідомості.

Новітні українські дослідники (М. Боришевський, Е. Помиткін, І. Бех та ін.) показують, що особистісне зростання підлітка сьогодні пов'язане з формуванням відповідальності за власний життєвий шлях, здатності до морального вибору та побудови системи цінностей у контексті суспільних викликів [8], [9], [10], [16].

Таким чином, в умовах війни й водночас прогресивних трансформацій сучасності головним стає гармонійне поєднання духовної зрілості, патріотичної позиції та відкритості до нових можливостей, що забезпечує якісне особистісне становлення підлітка.

Поряд із цим сучасні прогресивні реалії – цифровізація, глобалізація, відкритість світу – надають підліткам нові канали самовираження й саморозвитку. Соціальні мережі, онлайн-освіта, волонтерські ініціативи та творчі проекти стають середовищем, де формується активна громадянська позиція та розвивається креативність. Це створює унікальне поєднання: з одного боку – виклики війни, що загартовують характер, з іншого – нові можливості для інтеграції в сучасний світ.

Політична й економічна нестабільність в Україні дещо ускладнила процес формування в молодого покоління здатності усвідомлювати та практично застосовувати у житті такі цінності, як свобода, соціальна відповідальність, справедливість, гідність, добро і любов. Накопичення соціологічних даних свідчить про наявність у молоді низки невирішених життєвих проблем. Найбільше занепокоєння науковців і практиків викликають ознаки моральної незрілості юнацтва та у багатьох випадках – батьків [37]. Це зумовлює нагальну потребу у пошуку рішень, спрямованих на розвиток духовності та моральності як фундаментальних і життєствердних основ людського буття. Те, що сучасні реалії ускладнюють процес морального становлення: зниження рівня сімейного

контролю, інформаційне перевантаження, вплив медіа, орієнтація на споживацькі цінності та індивідуалізм – часто призводять до розмитості моральних орієнтирів [35], [67].

Моральне зростання у підлітковому та юнацькому віці проявляється як комплексний процес, що включає:

- засвоєння духовних і етичних цінностей;
- розвиток почуття справедливості, відповідальності, совісті;
- здатність робити свідомий моральний вибір;
- уміння оцінювати власні вчинки з позиції добра і зла;
- формування моральної самооцінки та рівня моральних прагнень.

М. Хоффман виокремлює три важливі механізми розвитку моральності:

1. **Стимування через страх покарання** — формування внутрішніх заборон через асоціацію між неправильними діями та негативними наслідками.
2. **Емпатійно орієнтована поведінка** — здатність співпереживати і діяти з урахуванням почуттів інших людей.
3. **Моральність, заснована на принципах** — свідоме прийняття етичних норм у процесі інтелектуальної рефлексії.

Дослідження Л. Кольберга показують, що більшість підлітків досягають конвенціонального рівня морального розвитку, коли основою поведінки стає дотримання правил, норм і очікувань суспільства. Лише у пізній юності з'являються ознаки пост конвенціонального рівня, що передбачає орієнтацію на внутрішньо прийняті етичні принципи, навіть якщо вони суперечать думці більшості.

Таблиця 1.2.1.

До прикладу таблиця: «ситуація – моральна дилема – очікуваний розвитковий ефект» за Л. Кольбергом

Приклад із життя	Пояснення	Етап розвитку моральної свідомості за Л. Кольбергом
Підліток допомагає однокласнику виконати складне домашнє завдання, навіть якщо вони не є близькими друзями	Прояв альтруїзму та розуміння цінності взаємодопомоги, розвиток емпатії та почуття соціальної відповідальності	Конвенційний рівень, стадія 3 – орієнтація на міжособистісну згоду та добрі стосунки
У шкільному колективі обговорюють випадок булінгу, і підліток публічно висловлює позицію проти цькування	Формування моральної позиції, готовність відстоювати принципи справедливості, навіть під тиском групи	Постконвенційний рівень, стадія 5 – орієнтація на суспільний договір та права людини
Старшокласник організовує збір речей для дітей із малозабезпечених сімей	Розвиток почуття солідарності, вміння бачити проблеми інших та прагнення їх вирішувати	Конвенційний рівень, стадія 3 – прагнення робити добро, щоб підтримувати гармонію у групі
Підліток відмовляється списувати на контрольній роботі, хоча знає, що інші списують	Усвідомлення значення чесності, розвиток внутрішніх моральних стандартів, незалежних від групових норм	Постконвенційний рівень, стадія 6 – орієнтація на універсальні етичні принципи
У волонтерському проекті підліток доглядає за тваринами з притулку	Формування гуманності, відповідальності та турботливого ставлення до живих істот	Конвенційний рівень, стадія 3 – моральність, заснована на співчутті та бажанні допомогти
Під час суперечки з батьками підліток намагається аргументувати свою позицію, не переходячи на образи	Розвиток навичок конструктивної комунікації та поваги до співрозмовника	Конвенційний рівень, стадія 4 – орієнтація на підтримку соціального порядку та взаємоповаги
Підліток визнає свою провину перед вчителем і однокласниками після випадкової шкоди	Розвиток чесності, готовності брати відповідальність за власні вчинки	Конвенційний рівень, стадія 4 – виконання обов'язків і збереження довіри в колективі

Важливо, що ці механізми не є жорстко послідовними етапами — вони можуть проявлятися паралельно та змінювати свою роль залежно від соціального контексту.

Тобто, підлітковий вік можна вважати етапом **активної моральної самодіяльності**, коли молода людина не просто пасивно засвоює готові правила, а прагне осмислити їх, адаптувати до власних переконань і, за потреби, відстоювати свою моральну позицію навіть у конфлікті з більшістю.

У підсумку, розвиток моральної свідомості в підлітково-юнацькому віці — це не лише формування знань про моральні норми, а й перетворення цих знань на внутрішні регулятори поведінки, здатність до критичної оцінки власних дій і прагнення до гармонії між особистими цілями та загальнолюдськими цінностями.

Отже, сучасний науковий дискурс засвідчує:

- моральна свідомість підлітків формується у тісному зв'язку із соціальними та культурними контекстами;
- сім'я та школа залишаються ключовими агентами впливу, хоча зростає значення медіа та цифрового середовища;
- моральна ідентичність стає центральним конструктом для розуміння поведінкових проявів підлітків.

Таким чином, сучасні українські й зарубіжні дослідження дозволяють глибше зрозуміти специфіку розвитку моральної свідомості підлітків у динамічних умовах сучасності, що є основою для подальших практичних розробок у сфері виховання та психологічного супроводу молоді.

На сьогоднішній день, в зв'язку з актуальністю проблеми моральної свідомості має сенс акцентувати на поглибленому вивченні та адаптації наукових досліджень у сферах освіти, психології та інших соціо-культурно-виховних сферах. Особливу увагу слід приділити :

- новим емпіричним дослідженням, котрі будуть одночасно поєднувати **моральну самосвідомість + вплив війни + цифрових медіа / інтернету** серед підлітків — їх іще небагато.
- створенню ґрунтовних лонгітюдних досліджень: як моральні цінності змінюються в часі під тиском медіа, травм, соціальної кризи.
- дослідженням гендерних і соціально-економічних різниць у тому, як підлітки реагують на моральні дилеми в онлайні / у кризі.

1.3. Психологічна характеристика та особливості взаємозв'язку стилів сімейного виховання, їхній вплив на формування моральної свідомості

Проблема сімейного виховання завжди залишалася предметом пильної уваги науковців. У сучасних умовах, коли суспільство розвивається дуже динамічно та зазнає численних змін — політичних, економічних та соціальних, — питання виховання дітей та їхньої майбутньої взаємодії у широкому соціумі стають ще більш актуальними. Оскільки ці зміни безпосередньо впливають на батьків- це позначається на визначенні ними стратегії виховання, кількості часу, проведеного з дитиною, та рівні участі у житті дитини. Формується певний **стиль** виховання у кожній родині, певна модель , якість котрої має значний вплив на розвиток дитини. Особливу увагу слід приділити взаємозв'язку між стилями сімейного виховання, їхнього впливу на формуванням ціннісних орієнтацій у дітей та їхньої **моральної свідомості**.

Сім'я для дитини розглядається сучасними психологами як перший і найважливіший соціальний простір, де відбувається формування її особистості, світогляду, ціннісних орієнтацій і базових моделей поведінки. Вона забезпечує емоційну підтримку, захист та безпеку, а також є середовищем, де дитина здобуває соціальні, моральні та когнітивні навички [15].

Сучасні науковці підкреслюють, що сім'я виступає основним агентом соціалізації. Через взаємодію з батьками, братами, сестрами та іншими родичами дитина вчиться розпізнавати емоції, будувати взаємини, приймати правила і норми поведінки, а також засвоює моральні цінності і соціальні ролі [13], [23], [28], [31], [33], [44]. Крім того, психологи акцентують, що сім'я є середовищем розвитку інтелекту та когнітивних здібностей: спільні заняття з батьками, читання, участь у культурних заходах стимулюють пізнавальний розвиток, формують інтерес до навчання та творчості [89].

Сучасне розуміння **сім'ї** також враховує емоційно-психологічний клімат. Гармонійні взаємини сприяють формуванню здорової самооцінки, стійкої моральної свідомості, здатності до самоконтролю та емпатії. Натомість конфлікти, байдужість або надмірний контроль можуть викликати стрес, порушувати розвиток соціальних і моральних компетенцій, а іноді — призводити до поведінкових та емоційних проблем у дитини [12].

Отже, сучасні психологи розглядають сім'ю як комплексну систему, котра одночасно виконує функції:

- емоційної підтримки та безпеки;
- соціалізації та засвоєння норм;
- когнітивного, інтелектуального та морального розвитку;
- формування індивідуальної та **моральної самосвідомості**.

Усі ці компоненти взаємодіють і впливають на поведінку дитини. Розуміння їхнього значення допомагає батькам створити позитивне середовище для виховання. За словами В. С. Кузина, родина — це первинне середовище, де здійснюється трудове, моральне, естетичне та патріотичне виховання, а **якість** цих процесів залежить від організації сімейних взаємин.

Сім'я, таким чином, є не лише джерелом любові та турботи, а й фундаментом для розвитку особистості, її **моральних цінностей** та соціальної компетентності у сучасних умовах.

Існує кілька термінів для опису підходів до виховання — «стиль виховання», «тип виховання», «батьківська позиція» — які часто використовуються як синоніми. Вони відображають ставлення батьків до дитини, уявлення про неї та способи впливу, включно з контролем, покараннями та заохоченнями. Виховання є комплексом емоційних установок і стереотипів, що формують систему взаємодії з дитиною [54].

Стилі сімейного виховання визначаються як **переважаючі способи взаємодії між батьками та дитиною**, що охоплюють рівень опіки, контролю, поваги до особистих кордонів дитини, підтримку її самостійності, використання прийомів впливу та системи санкцій (заохочення або покарання), а також якість психоемоційних контактів у родині [8]. Сім'я та виховання в ній відіграють ключову роль у формуванні **моральних** та особистісних цінностей дитини, які стають орієнтирами її життєдіяльності. Як зазначають науковці, завдання сім'ї полягає не лише у ситуативному впливі, а у формуванні стійких мотивів поведінки та моральних установок [50].

Психологи підкреслюють, що ефективність виховання залежить не лише від дитини, але й від батьків. Діти не є пасивними учасниками сімейного життя: їхня автономія, усвідомленість позицій інших членів родини та здатність координувати власні дії з діяльністю батьків зростає з віком. Водночас батьки пристосовують свій стиль виховання відповідно до розвитку дитини, застосовують пояснення, інструкції та регулюють рівень контролю та підтримки [74].

Дослідження показують, що **стиль виховання** безпосередньо впливає на поведінку дитини та формування її соціальних навичок. Позитивно орієнтовані стилі, що поєднують чуйність і вимогливість, сприяють розвитку соціальної компетентності, ініціативності та цілеспрямованості підлітків. Натомість недостатня увага або гіпоопіка батьків може призводити до емоційних та сенсорних дефіцитів, що формують інфантильність особистості, а гіперопіка і

надмірний контроль — до невротичних проявів, тривожності та труднощів у соціальній взаємодії [58].

Адекватний контроль у поєднанні з емоційною підтримкою сприяє інтеріоризації правил і норм, формує характер, самоконтроль та соціальну компетентність дитини. Діти, які виховуються в такій атмосфері, демонструють кращу адаптацію у школі та серед однолітків, проявляють ініціативність, незалежність і емпатію.

Сучасні дослідження виділяють кілька ключових **стилів** сімейного виховання: **демократичний, авторитарний, ліберальний та потуральний**, які по-різному впливають на морально-ціннісне та соціальне становлення дитини. Стиль виховання виступає **транслятором цінностей**, засвоєння яких у підлітковому віці є особливо глибоким та стійким.

Розглянемо детально кожен стиль сімейного виховання:

- **Авторитарний стиль** — жорсткий контроль, накази і примус, які пригнічують ініціативу, впевненість та гідність дитини. Такий стиль негативно впливає на розвиток самостійності [51, с. 123].
- **Демократичний стиль** — партнерські відносини, співпраця, взаємна повага і підтримка, що сприяють розвитку відповідальності.
- **Ліберальний стиль** — більша свобода для дитини при мінімальному втручанні батьків. Хоча передбачає підтримку, надмірна свобода може призвести до відчуження і самотності.
- **Потуральний стиль** — надмірна опіка і безумовна любов, що може сприяти формуванню інфантильності та егоцентризму у дитини.

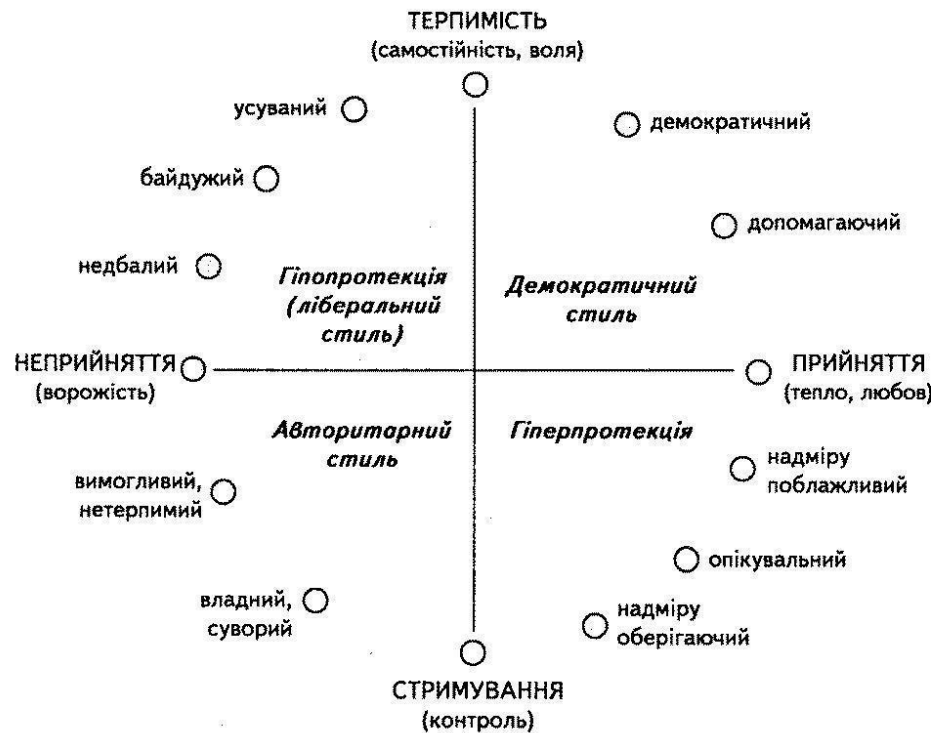

Рис. 1.3.1 .(Е. Шефер)

Існує також **нестабільний** стиль, при якому батьки не послідовно змінюють методи виховання, що призводить до недовіри і відчуження дитини, а також формує в неї звичку реагувати на форму звернення, а не на зміст [20, с. 11].

В. І. Гарбузов класифікує **неправильні стилі** виховання на три типи:

- **Тип А** — відчуження та ігнорування індивідуальних особливостей дитини, суворий контроль і нав'язування шаблонної поведінки.
- **Тип В** — гіперсоціалізація, надмірна тривога щодо здоров'я, успіхів та статусу дитини.
- **Тип С** — егоцентричне виховання, при якому дитина стає центром сімейної уваги за рахунок інших членів родини.

Е. Е. Ейдеміллер доповнює цю класифікацію категоріями:

- **Гіпопротекція** — нестача уваги, тепла і контролю;
- **Домінуюча гіперпротекція** — надмірна опіка поєднується з великою кількістю обмежень;

- **Підвищена моральна відповідальність** — покладання на дитину обов'язків, що перевищують її вікові можливості [65, с. 9].

Більшість дослідників вказують, що найбільше шкодить дитині **непослідовний**, змішаний стиль виховання і суперечності між батьками у виховних підходах, що породжує нестабільність і підвищену тривожність [61].

Аналіз сучасних українських досліджень у сфері сімейного виховання дозволяє простежити єдину тенденцію: **моральна свідомість** дитини найбільш успішно формується за умов **демократичного** стилю виховання, тоді як авторитарні, попустительські та гіперопікуючі моделі створюють значні ризики для розвитку внутрішньої мотивації та моральної автономії.

Субашкевич І. Р. та Сеньків Х. Т. [83] відзначають, що демократичний стиль сприяє становленню моральної саморегуляції підлітків, тоді як авторитарний призводить до зовнішньої мотивації — страху перед покаранням, а попустительський створює труднощі у формуванні відповідальності.

Цибух Л. М., Мельничук І. В. та Лазоренко Т. М. [89] підкреслюють, що відсутність чітких меж у попустительському вихованні негативно впливає на розвиток самоконтролю. Авторитарний стиль, за їхніми висновками, формує формальне засвоєння норм, тоді як демократичний забезпечує зрілу моральну позицію дитини.

Михайлова О. М. наголошує на проблемі гіперопіки, яка поширена в українських сім'ях. Така модель позбавляє дітей досвіду прийняття самостійних моральних рішень. Водночас демократичний стиль, на думку дослідниці, найбільшою мірою сприяє розвитку моральної автономії та відповідальності.

Грицюта О. Ф. [24] робить акцент на вихованні моральних цінностей у шкільному віці. Вона вважає, що саме послідовність і узгодженість виховних дій батьків забезпечують розвиток емпатії та почуття справедливості в дітей. Демократичний стиль у поєднанні з педагогічною підтримкою у школі є найбільш ефективним.

Яловенко А. О. у своїх дослідженнях довела, що моральні орієнтації підлітків значною мірою залежать від стилю виховання: демократичний стиль формує емпатійність та готовність до морального діалогу, тоді як авторитарний породжує напруженість у взаєминах з ровесниками, а попустительський — байдужість до норм.

Лаврушко О. В. [54] акцентує на тому, що соціально-економічна нестабільність в Україні стимулює жорсткіші та тривожніші моделі виховання. Це ускладнює розвиток моральної автономії дітей. Дослідниця рекомендує просвітницькі програми для батьків і психологічну підтримку сімей як засіб формування демократичного стилю.

Таким чином, українські науковці у своїх працях 2015 – 2025 рр. одностайно вказують на те, що **демократичний стиль** сімейного виховання є найбільш сприятливим для розвитку моральної свідомості. Інші стилі – авторитарний, попустительський і гіперопікуючий – здебільшого обмежують можливості дитини для розвитку відповідальності, самоконтролю та зрілих моральних орієнтацій.

Аналіз сучасних досліджень у сфері сімейного виховання (Л. Божович, О. Кононко, А. Реан, Г. Ващенко) свідчить, що вплив батьків на формування моральних цінностей підлітка не можна зводити лише до прямого виховного процесу. Вирішальним є комплексний характер цього впливу, який охоплює емоційний клімат у сім'ї, стиль спілкування, особистісні якості батьків, їх життєві орієнтири та соціальну активність. Встановлено, що **демократичний стиль** виховання сприяє формуванню у дитини високого рівня моральної рефлексії, здатності співпереживати, критично мислити та брати відповідальність за власні вчинки. У свою чергу, **авторитарна** модель, навіть за умов матеріального добробуту, часто призводить до емоційної відчуженості та зниження ініціативності, тоді як **нехтуючий** стиль формує нестійку систему цінностей, уразливу до зовнішніх негативних впливів (див. рис. 1.3.2.).

Вплив стилів сімейного виховання на моральну свідомість підлітків

Авторитетний _____	Висока внутрішня моральна мотивація, розвинена моральна рефлексія
Авторитарний _____	Дисципліна, але зовнішня мотивація, залежна від покарання
Ліберальний _____	Гнучкість, але можливі нестійкі моральні орієнтири
Дозвільний _____	Свобода, але низька відповідальність

Рис. 1.3.2. Вплив стилю сімейного виховання на моральну свідомість підлітків

Варто підкреслити, що в українських реаліях особливого значення набуває соціально-економічний контекст, у якому функціонує сім'я. Нестабільність, трудова міграція батьків, зростання рівня розлучень і поширеність неповних сімей, війна : постійне напруження, стрес, страх, горе, безпорадність, відсутність можливості планування майбутнього — чинники, що сильно відображаються на виховному процесі та створюють додаткові ризики для **морального становлення підлітків**. , в той час, коли сім'я повинна визначати майбутнє дитини, впливаючи на всі сфери її життя, формуючи успіх, щастя і самовизначення — сім'я сама потерпає від зовнішнього впливу, тому виховання зводиться до глобальних установок на виховання стійкості, витривалості, а менше уваги приділяється вихованню моральної свідомості та й вихованню загалом.

З іншого боку, у таких умовах зростає роль емоційної підтримки та якісної комунікації в сім'ї. Таким чином, ефективність сімейного виховання визначається не лише наявністю правил і вимог, а й гнучкістю їх застосування, здатністю

батьків адаптувати виховну стратегію до індивідуальних особливостей дитини та викликів сучасного суспільства.

Якщо порівняти аналіз досліджень українських та зарубіжних підходів у сфері сімейного виховання, то ми побачимо як універсальні, так і специфічні риси впливу сім'ї на моральне виховання підлітків (див. Табл. 1.3.1.). Українська психологічна школа (Л. Божович, О. Кононко, І. Бех) значну увагу приділяє духовно-ціннісному аспекту та національно-культурному контексту виховання. Тут акцент робиться на формуванні у дітей почуття патріотизму, колективної відповідальності та моральної стійкості, що особливо актуально в умовах соціальних і воєнних викликів.

Зарубіжні підходи, зокрема у працях Д. Баумрінд, Л. Колберга, Т. Ліконі значною мірою зосереджені на розвитку автономії, критичного мислення та морального судження через індивідуалізовану підтримку та партнерську комунікацію між батьками й дітьми.

У США та країнах Західної Європи широко застосовується модель **«parental involvement»** (активної батьківської участі), яка передбачає не лише контроль і наставництво, але й співтворчість у прийнятті рішень та спільному вирішенні проблем (Doliński K. [31], Mariński, J. Langier, Czbrzycka-Maciąg, T., & Goliszek, P. –Польща. Ewa Nowak, Hanna Samson, Andrzej Samson, Hanna Świda-Ziemba, Stefania Sempołowska – Польща (із ранніших).

Водночас обидві традиції визнають важливість емоційної безпеки, послідовності у виховних діях і необхідність адаптації стилю виховання до вікових та індивідуальних особливостей підлітка. Таким чином, інтеграція українських морально-ціннісних орієнтирів із західними практиками підтримки автономності може забезпечити більш збалансований і результативний підхід до формування моральної свідомості сучасної молоді. (див. Табл. 1.3.1.)

Таблиця 1.3.1.

Порівняння стилів сімейного виховання та їх впливу на формування моральної свідомості підлітків у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях

Стиль виховання	Характеристика (українські дослідження)	Характеристика (зарубіжні дослідження)	Потенційний вплив на моральну свідомість
Авторитетний	Поєднання вимогливості та підтримки, формування почуття обов'язку й патріотизму (Л. Божович, І. Бех)	Високі очікування при теплих, підтримуючих відносинах; стимуляція самостійності (Д. Баумрінд)	Високий рівень моральної відповідальності, уміння співпрацювати та аргументовано відстоювати позицію
Авторитарний	Жорстка дисципліна, орієнтація на колективні цінності, обмежена емоційна виразність (О. Кононко)	Високий контроль, низька гнучкість, акцент на підкоренні (М. МакКобі)	Ризик формування зовнішньої, а не внутрішньої моральної мотивації; можливі прояви пасивності або бунту
Ліберальний	Мінімальний контроль, надмірна свобода, недостатня вимогливість	Дозвільність, уникнення конфліктів, орієнтація на комфорт дитини	Нестійкі моральні орієнтири, схильність до імпульсивних вчинків, залежність від зовнішніх обставин
Індивідуально-партнерський	Розвивається в умовах демократизації сімейних відносин; спільне прийняття рішень	Активна батьківська участь (<i>parental involvement</i>), взаємна повага, емоційна підтримка	Баланс між свободою та відповідальністю, здатність до моральної рефлексії, емпатія

Аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів до вивчення стилів сімейного виховання показує, що, попри різні культурно-історичні умови, науковці сходяться у визнанні ключової ролі **емоційно-психологічного** клімату сім'ї у становленні моральної свідомості підлітків. **Авторитетний (демократичний) стиль**, що поєднує вимогливість із підтримкою, стабільно демонструє найвищі

показники розвитку внутрішньої моральної мотивації та здатності до моральної рефлексії. **Авторитарний стиль**, хоч і забезпечує дисципліну, часто формує зовнішню, залежну від покарання мотивацію. **Ліберальний** та **дозвільний** підходи сприяють формуванню гнучкості, але водночас можуть призвести до нестійкості моральних орієнтирів. Інтеграція **партнерських моделей** взаємодії у виховання дозволяє гармонізувати свободу та відповідальність, що є важливою умовою морального розвитку особистості у підлітковому віці.

У сучасній психології взаємозв'язок стилів сімейного виховання і формування ціннісно-сміслової сфери підлітків поки досліджується недостатньо, що обумовлює актуальність подальших емпіричних досліджень.

1.4. Роль батьків у формуванні моральних цінностей

Сім'я є первинним і найбільш впливовим середовищем, у якому закладаються основи **моральної свідомості** та поведінки особистості. Саме батьки задають дитині перші зразки взаємин, формують базові цінності та створюють умови для її соціального і духовного розвитку. Їх роль полягає не лише у забезпеченні матеріальних потреб, а й у створенні морально здорового середовища, здатного виховати фізично та духовно стійких громадян. Суспільство зацікавлене у підтримці таких сімей, адже від їхнього потенціалу залежить загальний прогрес держави.

Сучасна українська наукова думка підкреслює, що родина є провідним середовищем морального виховання підлітка. Як зазначає О. Поліщук [69], саме у сім'ї відбувається первинне засвоєння норм поведінки, які згодом сприймаються як соціальні стандарти. Завдання батьків полягає не лише у забезпеченні фізичного розвитку дитини, а й у формуванні її системи моральних цінностей через діалог і пояснення моральних аспектів життєвих ситуацій.

Батьки виступають рольовими моделями, адже підлітки наслідують їхні дії та стиль поведінки. Непослідовність або подвійні стандарти у вихованні можуть

спричинити деформацію моральної свідомості підлітка. Важливим є структурована та збалансована сімейна система: у сім'ях з гармонійними взаєминами між батьками й дітьми формуються позитивні моральні орієнтири, тоді як дисфункційні родини стають джерелом психологічної напруги й девіантних проявів [74].

Підлітковий вік визначається як сенситивний для морального розвитку. Саме у цей період активно формується самосвідомість, відповідальність і здатність відстоювати власні погляди [24].

Сім'я відіграє вирішальну роль у створенні сприятливого середовища для морального самоствердження підлітка. Разом із тим, неправильні методи виховання — часте використання покарань, зневаги та ігнорування емоційних потреб — можуть призводити до низької самооцінки та слабкої моральної стійкості [28]. Оптимальним вважається поєднання любові та контролю, тобто «авторитетний стиль» виховання, який сприяє формуванню відповідальності, співпереживання та моральної саморегуляції [27].

Практичні джерела підтверджують, що підлітки, попри зовнішній протест, потребують чітких правил і меж, що забезпечує відчуття стабільності й допомагає засвоїти моральні норми. **Мораль** як система цінностей, норм і оцінок, що регулюють поведінку людини, є формою суспільної свідомості, яка відображає уявлення народу про добро і справедливість. У народному вихованні **моральна людина** — це та, що вирізняється шляхетністю, доброчесністю, гідністю, людяністю та доброзичливістю. Саме з перших років життя ці риси мають цілеспрямовано прищеплюватися дітям.

Відомий український педагог Г. Ващенко наголошував, що виховання слід починати з раннього дитинства, а фундаментом цього процесу повинні стати добрий приклад батьків та гармонійні сімейні стосунки. Любов і злагода в родині здатні створити умови для щасливого життя навіть у складних обставинах, закладаючи основи доброї вдачі та психологічної стійкості дитини. Важливу роль

відіграють і умови народження та перші роки життя: несприятливі фактори на цьому етапі можуть призвести до фізичних та психологічних труднощів у дорослому віці.

Значна частина моральних проблем дітей походить саме зі сфери сімейного виховання. Батьки формують перші зразки поведінки, які дитина наслідує, і саме від їхнього ставлення залежить розвиток базових цінностей, таких як довіра, відповідальність та емпатія [12]. Системна увага до власної поведінки та організації сімейного життя сприяє гармонійному розвитку підлітка та створює сприятливі умови для реалізації його потенціалу.

Моральне виховання — це процес, що вимагає послідовності та щирості у взаємодії. **Підлітковий вік** — період перевірки рівня зрілості всієї сім'ї: особистісної, соціальної та сімейної. Для цього періоду характерні **конфлікти та кризи** у відносинах між батьками та підлітком. Ідеальних батьків і дітей не існує, але батьки мають створювати умови для гармонійного розвитку дітей. **Позитивне, зважене виховання** забезпечує формування впевненої особистості, тоді як **негативний** вплив або педагогічна занедбаність можуть призвести до глибоких деформацій у поведінці та світогляді, які складно виправити іншими виховними інститутами.

Якість сімейних стосунків безпосередньо визначає рівень моральної зрілості підлітків (Н. Бобровнікова, О. Бондарчук, І. Субашкевич, Л. Цибух та ін.). Позитивний сімейний клімат розвиває доброзичливість, емпатію та вміння співпрацювати, тоді як конфліктні й дисгармонійні відносини формують агресивність або почуття безпорадності.

Більшість дітей проводить значну частину часу у родинному колі, де вони навчаються нормам співжиття та взаємодії через два основні механізми:

- **свідоме виховання** з боку батьків і родичів, що формує погляди та звички дитини;
- **наслідування поведінки** старших членів сім'ї.

Роль матері та батька різна, але обидві критичні: мати формує емоційно-ціннісну сферу (турбота, емпатія), батько — соціально-нормативну (правила, межі, відповідальність). Дефіцит будь-якого впливу порушує цілісність розвитку.

Як наголошує у своїх працях А. І. Кузьмінський, — **батьки** та найближче оточення з ранніх років прищеплюють дитині базові уявлення про добро і зло, закладаючи моральний фундамент особистості. **Сімейне виховання** повинно уникати подвійних стандартів і морального лицемірства, розвивати внутрішню чесність та принциповість, зберігаючи послідовність, щирість і цілеспрямованість у виховних діях. Дитина спостерігає за поведінкою батьків і переймає не лише слова, а й щоденні вчинки. Суб'єктивна оцінка підлітками стосунків із батьками суттєво впливає на їхню особистісну автономію: рівноправність, взаємоповага та прийняття сприяють формуванню позитивного самовідношення, психологічної незалежності та впевненості у собі. Дефіцит прийняття породжує тривожність, депресивні стани та ускладнює соціальну адаптацію [39], [40].

Дитячо-батьківські відносини впливають на розвиток **самооцінки** та «Я-концепції» підлітка. Довіра, теплі стосунки й надання автономії сприяють розвитку позитивного самосприйняття, тоді як надмірний контроль, покарання, зневага або холодність батьків призводять до низької самооцінки, тривожності, апатії та труднощів у соціальній взаємодії [36, с. 256 — 258], [48, с. 290 — 293], [80].

Адекватні батьківські вимоги та емоційна близькість допомагають підлітку усвідомлювати свої сильні й слабкі сторони, формують внутрішню автономію та впевненість у власних рішеннях. Надмірні очікування або порівняння дітей між собою спричиняють заздрість і сумніви у батьківській любові, викривляючи «Я-концепцію». Критика має стосуватися поведінки, а похвала — бути щирою й адекватною.

Ключову роль у моральному вихованні відіграє сімейний клімат, який формується завдяки моральним цінностям батьків, їх емоційному здоров'ю,

взаємній повазі, спільними інтересами та організації дозволя. У сім'ї, де дитина відчуває турботу та підтримку [39, с. 19], [40, с. 303], [64].

На основі викладеного вище, можна стверджувати, що **сім'я** є ключовим чинником у формуванні **моральної свідомості** підлітка. **Батьки** виступають першими та найважливішими соціальними моделями, від яких залежить закладення ціннісних орієнтирів, норм і принципів поведінки.

Гармонійний сімейний клімат, поєднання любові та контрольованої опіки, узгодженість батьківських дій та підтримка емоційних потреб підлітка створюють умови для розвитку відповідальності, емпатії, моральної стійкості та успішної соціальної адаптації. Натомість конфліктні або неузгоджені методи виховання можуть призвести до спотворення моральних орієнтирів та ускладнень у взаємодії з оточенням. Таким чином, сім'я не лише формує моральні якості підлітка, а й визначає його здатність ефективно взаємодіяти з суспільством, розвивати внутрішню самостійність і соціальну відповідальність.

Висновки до 1 розділу

У межах першого розділу було систематизовано та узагальнено теоретичні підходи до розуміння процесу формування **моральної свідомості підлітків**, що значною мірою зумовлюється **стилем сімейного виховання**. Моральна свідомість розглядається як багаторівневий феномен, у якому поєднуються внутрішні чинники (індивідуальні якості, потреби, мотиви) та зовнішні (соціальні норми, культурні традиції, виховний вплив сім'ї). Така подвійна детермінація вказує на складність і багатогранність цього процесу.

Період підлітковості виступає особливо критичним для становлення моральних орієнтацій, оскільки саме тоді закладаються основи системи цінностей, формується здатність до рефлексії та відповідального вибору. Водночас підлітки стикаються з новими соціальними викликами — потребою у самостійності, прагненням до самоствердження, пошуком власної ідентичності. Це створює

ситуацію напруження між внутрішніми прагненнями й зовнішніми вимогами, що підвищує значення сімейного впливу.

Аналіз психологічних характеристик стилів виховання дає підстави стверджувати, що саме **демократичний стиль** є найбільш продуктивним для розвитку моральної автономії, відповідальності та етичної зрілості. Натомість **авторитарний** підхід часто формує залежність, конформізм і відсутність готовності до самостійного морального вибору. **Ліберальний** стиль має суперечливий характер: з одного боку, він створює простір для вільного розвитку, з іншого — може призвести до браку чітких моральних орієнтирів. Така багатовекторність впливу свідчить про необхідність гармонійного поєднання свободи й відповідальності у вихованні.

Особливе значення у формуванні **моральної свідомості** підлітка належить **прикладу батьків**. Вони не лише транслиують моральні норми через вербальні настанови, а й утверджують їх власною поведінкою. Саме сімейна атмосфера стає тим середовищем, де дитина отримує перший досвід морального вибору, а рівень довіри й підтримки в родині визначає здатність підлітка приймати етичні рішення й усвідомлювати особисту відповідальність.

Таким чином, аналіз літературних джерел показує, що **моральна свідомість** формується як результат складної взаємодії соціальних і психологічних чинників, де провідну роль відіграє сім'я. Якість родинного виховання може або сприяти становленню зрілої особистості з чіткою системою цінностей, або, навпаки, гальмувати цей процес, залишаючи підлітка без необхідних моральних орієнтирів.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

2.1. Методологія дослідження процесу формування моральної свідомості в підлітковому віці

Методологічним підґрунтям експериментальної частини дослідження впливу стилю виховання на моральну свідомість підлітків виступає системний підхід, що забезпечує цілісне вивчення психолого-педагогічних процесів. У його межах розглядається розвиток моральних цінностей та переконань у тісному взаємозв'язку з особливостями сімейного виховання, яке визначає траєкторію становлення особистості дитини.

Сім'я є первинним та провідним соціальним середовищем розвитку особистості. Характер батьківського виховання справляє суттєвий вплив на формування самооцінки підлітка, його моральних орієнтирів і ціннісних настанов. Важливими чинниками цього процесу є рівень моральної культури батьків, їхні життєві стратегії та прагнення, соціальний досвід, родинні традиції й загальна атмосфера у сім'ї. Саме вони часто визначають своєрідність становлення особистості. Сім'я може впливати на розвиток особистості дитини як позитивно, так і негативно, стиль виховання впливає на виникнення тих або інших акцентуацій характеру підлітків.

Особливу увагу слід приділити підлітковому періоду, коли дитячо-батьківські відносини набувають амбівалентного характеру: підліток водночас потребує любові, підтримки й розуміння з боку батьків та прагне автономії, звільнення від надмірної опіки й контролю. Водночас у цьому віці актуалізується потреба підлітка у рівноправних стосунках із батьками та визнанні його як особистості, здатної до самостійних рішень.

З огляду на складність і багаторівневість взаємодії у системі «батьки – підлітки», проблема сімейного виховання продовжує залишатися предметом уваги сучасних дослідників і практичних психологів.

У межах даної роботи було здійснено емпіричне **вивчення впливу стилю сімейних відносин на становлення моральної свідомості та самооцінки підлітків.**

Емпірична база дослідження: Вознесенський професійний аграрний ліцей, група учнів та їх батьків. У дослідженні приймали участь 9 батьківських пар (18 осіб), 2 опікунів (у одної дитини – опікуни подружня пара (2 особи), у другій дитини – опікун старший брат (1 особа), 13 батьків, що без пари (одноосібно виховують дитину в зв'язку із різними сімейними обставинами) і 24 підлітки (15 – 16 років: 2 дівчини і 22 хлопці).

Організація дослідження передбачала кілька послідовних етапів [50, с. 95]:

1 етап (підготовчий):

- визначення гіпотези дослідження, вибір і обґрунтування методик;
- окреслення генеральної сукупності, добір репрезентативної вибірки та визначення системи змінних (незалежних і залежних);
- підбір засобів для аналізу і статистичної обробки емпіричного дослідження.

2 етап: формування плану для проведення експерименту.

3 етап: психолого-педагогічне обстеження.

4 етап: інтерпретація отриманих даних із формулюванням узагальнених висновків.

Задля реалізації поставлених завдань було використано комплекс взаємодоповнюючих методів: **теоретичні** (аналіз, порівняння, узагальнення та систематизація філософської і психологічної літератури) та **емпіричні** (анкетування, опитування тестування, статистична обробка результатів).

Задля реалізації поставлених завдань було використано комплекс взаємодоповнюючих методів: **теоретичні** (аналіз, порівняння, узагальнення та

систематизація філософської і психологічної літератури) та **емпіричні** (анкетування, опитування, тестування, статистична обробка результатів).

Розглянемо детальніше.

Перший етап:

• **Гіпотеза** дослідження ґрунтувалася на припущенні, що **демократичний стиль** сімейного виховання сприяє розвитку високої самооцінки та гармонійному формуванню особистості підлітка, а **індиферентний** стиль виховання формує низьку самооцінку підлітка та негативно впливає на формування особистості.

• **Вибір методик** для експериментального дослідження визначався низкою критеріїв: вони мали забезпечувати достатню інформативність щодо діагностики рівня розвитку моральної свідомості та особливостей сімейного виховання, а також характеризуватися надійністю та валідністю, що дозволяє отримати об'єктивні результати. З цією метою було організовано психодіагностичне дослідження, спрямоване на вивчення становлення моральної свідомості підлітків у контексті впливу батьківського виховання.

Після аналізу наявних діагностичних інструментів було сформовано комплекс методик, який охоплює як опитувальники для батьків, так і тести для підлітків. Зокрема, до дослідження увійшли такі **методики**:

1. **Тест для підлітків «Рівень розвитку моральних цінностей у підлітків»** О. Ф. Грицюти [25], (Додаток А). Тест на визначення рівня розвитку моральних цінностей і розуміння моральних принципів підлітків, що дозволяє оцінити сформованість моральної свідомості.

2. **Тест для підлітків «Методика дослідження самооцінки підлітків»** (Р. Овчарова, Г. М. Казанцева) (Додаток Б). **Опитувальники «Вибір»** (на базі опитувальника, розробленого І. Бех та І. Булах під назвою **«Особистий вибір»**), які адаптовано для дослідження особливостей моральної **самосвідомості** підлітків [80] (Додаток В).

3. **Методика Мілтона Рокича [74]: «Ціннісні орієнтації»** (Додаток Г) — це психологічний тест, призначений для вивчення ціннісної сфери особистості, зокрема її ставлення до світу, інших людей і себе. Система ціннісних орієнтацій визначає мотивацію, світогляд та життєву концепцію людини.

Мета цієї методики:

- Виявити та вивчити систему цінностей, які є основою мотивації життєвої активності особистості.
- Зрозуміти, як ціннісні орієнтації впливають на ставлення людини до навколишнього світу, інших людей та до самої себе.

Як працює методика:

- *Тест особистості:* Це тест, який дозволяє дослідити особистість через призму її ціннісних пріоритетів.
- *Ціннісна сфера:* Методика фокусується на «змістовній стороні спрямованості особистості», тобто на тому, які цінності є найважливішими для людини.
- *Особистісна «філософія життя»:* Система цінностей є основою світогляду, життєвої концепції та «філософії життя» людини.

Ключові аспекти методики:

- допомагає зрозуміти, що є змістовним наповненням життєвої активності індивіда;
- система цінностей впливає на всі аспекти життя, від світогляду до мотивації.

4. **Опитувальник для підлітків** Грищенко Вікторія Сергіївна: Методичні матеріали [26] (див. Додаток Д).

Тема: Батьки і діти-підлітки, сімейні відносини (для визначення самими підлітками власного бачення сімейних стосунків).

5. **Анкети для батьків:** «Оцінка моральної свідомості власної дитини» «Сімейний клімат» *Мета:* для визначення самими батьками рівня моральної зрілості власних дітей та проаналізувати клімат у родині (2 анкети Е та Е1).

6. **Методика «Шкала моральної спрямованості» О. Л. Музики [58]** є ефективним інструментом для оцінки моральних орієнтацій особистості, зокрема підлітків. (у даному дослідженні примінена відносно батьків – для визначення їхньої моральної спрямованості). Вона дозволяє визначити рівень розвитку моральної свідомості та сприяє корекції моральних орієнтацій у процесі виховання (додаток Є).

7. **Опитувальник для батьків «Стилі батьківської поведінки» С. Степанова** Методика «Стратегії сімейного виховання» С. Степанова в модифікації І. І. Махоніної [82] (Додаток Ж).

Опитувальник використовується для ідентифікації домінуючого стилю виховання у родині (демократичного, авторитарного, ліберального чи індиферентного)

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження згідно обраних методологічних матеріалів.

Нагадаємо, що дослідження було проведене серед групи підлітків аграрного ліцею (24 особи) та їхніх батьків (34 особи).

Для діагностування початкового рівня сформованості основних моральних якостей підлітків була застосована авторська 181 анкета **О. Ф. Грицюті «Моральні цінності»** (див. Додаток А).

Анкета дозволила діагностувати рівень сформованості таких цінностей, як **доброта, пошана, гідність, справедливість, відповідальність**. Вона складалася з 18 питань і передбачала відповіді у форматі «так» або «ні». За кожну відповідь можна було отримати певну кількість балів. Відповіді на питання 3, 5, 16, 17, 18 допомагали визначити стан сформованості доброти; 2, 4, 7 – поваги; 1, 9, 11, 13, 14

– відповідальності; 6, 9, 10 – гідності; 8, 12, 15 – справедливості. Підлітки, які за результатами анкетування набрали 16–18 балів, були визначені, як такі, що мають **високий рівень** сформованості моральних цінностей. Для них важливим є розвиток здібностей, вони самостійні у розв’язанні поставлених навчальних та виховних завдань, прагнуть більше пізнати себе, ініціативні. Про **середній рівень** сформованості моральних цінностей свідчить набір 12–15 балів. У таких підлітків наявна помірна виразність пізнавальної спрямованості, що характеризується недостатньо чіткою потребою в поповненні своїх знань; активність у будь-якій діяльності проявляється під впливом наставника; відсутнє стійке прагнення до розв’язання моральних ситуацій. Набір менше 12 балів означає **низький рівень** сформованості моральних цінностей. Підліткам із низьким рівнем сформованості моральних цінностей притаманне прагнення до миттєвих задовольень, відсутність бажання розвивати будь-яку діяльність, слабка виразність пізнавальної спрямованості, низький рівень відповідальності тощо (див. Таблиця 2.2.1.).

Таблиця 2.2.1

Анкета «Моральні цінності» (О.Ф.Грицюта)

№	Запитання	Так	Ні
1.	Якщо я щось обіцяю, то завжди стримую своє слово	20	4
2.	Мене часто долають похмурі думки.	2	22
3.	Я маю дружні стосунки лише з тими, хто мені подобається	18	6
4.	Я часто сварюся з батьками.	8	16
5.	Мені важко вгамувати свою злість, коли мене хтось або щось дратує	2	22
6.	У мене часто виникають думки щось вкрати	1	23
7.	Мені подобається вказувати іншим на їхні помилки і недоліки.	5	19
8.	Я вважаю, що можна порушувати певні правила.	18	6
9.	Мені подобається стан, який виникає, коли трохи вип’ю алкоголю.	0	24
10.	Мені хотілося б належати до якогось угруповання	6	18

11.	Я вважаю, що вживати психоактивні речовини – це нормально.	0	24
12.	Я вважаю, що задоволення – це головне в житті.	12	12
13.	Я радо пристаю на пропозицію однокласників прогуляти який-небудь урок.	9	15
14.	Мені дуже хочеться керувати своїми бажаннями.	24	0
15.	Якщо незнайома людина мені нагрубіє, то я відреагую грубістю.	17	7
16.	Коли у друзів або близьких трапляється біда, я надаю посильну допомогу.	8	16
17.	Я вважаю, що доброта понад усе	17	7
18.	Сцени насильства у мене викликають шок і обурення.	16	8

У анкетуванні «Моральні цінності» (О. Ф. Грицюта) брала участь група підлітків із 24 осіб. Аналіз і узагальнення результатів показав, що у групи досить **високий рівень** моральної сформованості стосується таких аспектів як **повага** (57 голосів з трьох запитань 45%), **гідність** (65 (найвищий — 52%) із 3 запитань); **середньо-високий рівень показників** стосується поняття **стану доброти** (69 із 5 — 33,12%) — тут ми зіткнулися із протиріччями: на перший погляд великий відсоток дітей дав відповіді, відповідні до норми, з іншого боку— насторожило, що достатня (не мала) кількість учасників у питаннях: №3 (про дружні стосунки лише з тими, що подобаються — 18 осіб вказали «так»), №5 (про труднощі з вгамовуванням злості — 2 особи мають таку проблему), №16 (про надання друзям, близьким допомогу, коли у них трапляється біда — лише 8 осіб її готові надати), №17 (про доброту понад усе — 7 осіб так не вважають), №18 (про насильство — 8 осіб мають спокійне/нейтральне ставлення).

Низький рівень дав показник, що характеризує «**відповідальність**» (59 із 5 запитань 28.32%) та «**справедливість**» (35 із — 28%).

Отже, взявши до уваги аналіз всіх показників — загальних і кожного зокрема — ми дійшли такого початкового висновку, що рівень моральної сформованості

більшості групи можна констатувати як **середньо-високий** — **58,3% (14 осіб)**, **високий** — **16,6% (4 особи)**, **низький** **25,1%** (див. Рис. 2.2.1.).

До пропрацювання слід звернути увагу на такі недостатньо сформовані цінності: **емпатія, відповідальність, доброта, дружність, небайдужість, індивідуальність, конструктивність.**

Набрані бали

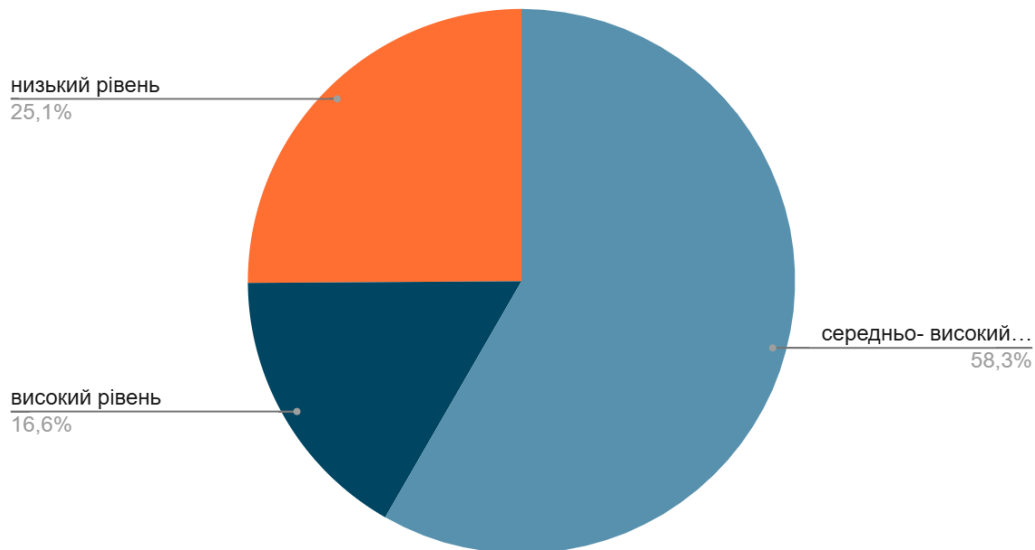

Рис 2.2.1. Рівень моральної сформованості цінностей у групи підлітків

Методика дослідження самооцінки підлітків (Р. Овчарова, Г. М. Казанцева), (див. Додаток Б, Табл. 2.2.2.), а також додатковий інструментарій для вивчення рівня самооцінки опитувальник «Вибір» (на базі опитувальника, розробленого І. Бех та І. Булах під назвою «Особистий вибір» (додаток В), який адаптовано для дослідження особливостей моральної самосвідомості підлітків.

Ці методики ми примінили з погляду доцільності до того, що у групі респондентів велика кількість тих, хто походить із неповних сімей (13 дітей із 24 всього) і вважаються більш вразливими суб'єктами суспільства.

а) Тест «Методика дослідження самооцінки підлітків» (Р. Овчарова, Г. М. Казанцева) складається із 12 пунктів, кожен з яких має 3 варіанти відповідей (а, б, в) (див. Додаток Б) **(24 особи)**.

Таблиця 2.2.2.

Дослідження самооцінки підлітків

№ п/п	Питання	К-сть відповідей (24 учасники)			К-сть балів а=3,б=2,в=1			Ранг (місц е)
		а	б	в	а	б	в	
1	Чи вважаєте ви, що завжди потрібно говорити правду, навіть якщо вона може завдати шкоди комусь іншому?	2	12	10	6	24	10	10
2	Як ви ставитесь до крадіжки?	19	4	1	57	8	1	2
3	Як ви відноситесь до допомоги іншим?	6	11	7	18	22	7	8
4	Як ви ставитесь до відданості у стосунках?	13	2	9	39	4	9	5
5	Чи допускаєте ви можливість зміни своїх моральних переконань у залежності від обставин?	16	4	4	48	8	4	3
6	Чи вважаєте ви, що релігія впливає на моральність людини?	9	7	8	27	14	8	7
7	Як ви ставитесь до відповідальності за свої дії?	12	7	5	36	14	5	6
8	8. Чи вважаєте ви, що важливо дотримуватися правил у суспільстві?	13	2	9	39	4	9	5
9	Як ви відноситесь до відмови від особистих користей для блага інших?	15	9	0	45	18	0	4
10	Чи вважаєте ви, що існують універсальні моральні принципи, які важливі для всіх?	13	9	2	39	18	2	5
11	Як ви ставитесь до вчинків, які суперечать вашим моральним принципам, але приносять користь іншим	4	16	4	12	32	4	9

Аналіз результатів згідно із тесту «Методика дослідження самооцінки підлітків» (Р. Овчарова, Г. М. Казанцева) показав, що загальний рівень сформованості моральних цінностей та усвідомлення моральних принципів переважно перебуває на **середньому та високому рівнях**. Це свідчить про достатньо зріле моральне мислення, здатність до усвідомлення власних вчинків та орієнтацію на загальнолюдські моральні норми.

Найвищі показники (ранги 1–3) отримали питання:

- «Чи вважаєте ви, що кожна людина має право на власні моральні переконання?» (63 бали) — більшість учасників (21 із 24) відповіли «так», що відображає високий рівень толерантності, усвідомлення прав інших людей і сформованість внутрішньої позиції особистості.

- «Як ви ставитесь до крадіжки?» (57 балів) — 19 підлітків визнали крадіжку абсолютно неприпустимою. Це свідчить про стійкість моральних орієнтацій, чітке розмежування понять «добра» і «зла».

- «Чи допускаєте ви можливість зміни своїх моральних переконань залежно від обставин?» (48 балів) — більшість обрали варіант «а» (16 осіб), що демонструє принциповість і стабільність моральних поглядів, відсутність морального релятивізму.

Високі результати також спостерігаються за твердженнями:

- «Відмова від особистих користей для блага інших» (45 балів);
- «Існування універсальних моральних принципів» (39 балів), що підтверджує схильність до альтруїзму, наявність соціальної відповідальності та орієнтацію на моральні норми як загальнолюдські цінності.

Середні показники (ранги 4–7) виявлено у відповідях на запитання, пов'язані з відданістю у стосунках (39 балів), дотриманням правил у суспільстві (39 балів), релігійними переконаннями (27 балів) і відповідальністю за власні дії (36 балів). Це може свідчити про певну амбівалентність моральних установок,

коли поведінкові орієнтири ще залежать від конкретних ситуацій чи соціального контексту.

Найнижчі бали (ранг 8 – 9) мають питання:

- «Як ви ставитеся до допомоги іншим?» (18 балів);
- «Як ви ставитеся до вчинків, які суперечать вашим моральним принципам, але приносять користь іншим?» (12 балів).

Таким чином ми констатували, що підлітки не завжди готові до самопожертви або компромісу між принципами та користю для інших, що вказує на переважання егоцентричних тенденцій, характерних для цього вікового періоду, та на потребу подальшого розвитку емпатії і морального самоконтролю. У цілому результати свідчать про те, що:

- більшість опитаних усвідомлюють основні моральні категорії, проте їхня поведінка ще не завжди є стабільно моральною;
- переважає когнітивний рівень моральності (розуміння правил і норм) над емоційно-поведінковим (реальне втілення цих норм у вчинках);
- самооцінка у більшості підлітків адекватна, однак схильна до коливань залежно від соціальної ситуації, що типово для підліткового віку.

На загал підлітки демонструють **переважно середній рівень** сформованості моральної свідомості, що проявляється у прагненні до справедливості, розумінні соціальних норм і прагненні дотримуватись моральних принципів. Разом з тим простежується тенденція до ситуативності у моральних судженнях, залежності від власних інтересів та потреби у підтримці з боку дорослих для зміцнення моральної стійкості.

На підставі цього зауваження, подальшу виховну роботу рекомендується спрямовувати на розвиток емпатії, відповідальності, здатності до морального вибору та саморефлексії.

б) Опитувальник «Вибір» (на базі опитувальника, розробленого І. Бех та І. Булах під назвою «Особистий вибір» (додаток В), який адаптовано для дослідження особливостей **моральної самосвідомості** підлітків.

Завдяки цьому опитувальнику ми зможемо визначити ставлення підлітків до суспільно прийнятих етичних норм, таких як **відповідальність, почуття провини, співпереживання, чесність, справедливість** та інші. Цей метод дозволяє активізувати моральний досвід підлітка через ретроспективну рефлексію.

Опитувальник складається з відібраних суджень, кожне з яких має кілька альтернативних відповідей. Підлітки мають оцінити кожен із вісімнадцяти запропонованих ситуацій, використовуючи для цього один із п'яти варіантів відповіді. Після проходження тесту оцінки кожної відповіді усієї групи підлітків систематизуються та аналізуються за сімома параметрами:

- Самоосуд та самокритика.
- Рефлексія оцінок та похвали інших.
- Моральні почуття, такі як вина, справедливість та інші.
- Моральні якості, такі як чесність, правдивість, справедливість
- Моральне ставлення до зради, нещирості, жадібності, брехні.
- Моральна позиція стосовно паління та використання в мові жаргону.
- Особистісний вибір зразка поведінки.

Застосування цього опитувальника дозволяє здійснити глибокий аналіз моральних аспектів у світогляді та поведінці підлітків, що сприяє кращому розумінню їхніх цінностей та переконань.

Результати дослідження за методикою «Особистий вибір»: (див. Рис. 2.2.2.). Опитування за методикою «Особистий вибір» дало змогу визначити особливості моральної самосвідомості підлітків, які виховуються як у повних так у неповних сім'ях. Отримані результати свідчать, що 44,1% респондентів досить часто схильні засуджувати інших за їхні негативні вчинки, тоді як лише 11,8% проявляють критичне ставлення до власних неправомірних дій. Майже половина

опитаних (47,1%) лише зрідка схильні до самокритики, а 2,9% взагалі ніколи не виявляють такої здатності.

При оцінюванні неетичних дій, що стосуються інших осіб, підлітки продемонстрували різні позиції: 44,1% вважають, що порушник має самостійно засудити себе і прийняти відповідальність, 20,6% готові до самокритики, проте не схильні обмежувати власну поведінку, ще 20,6% демонструють формальний підхід до самокритики, а 11,8% взагалі не виявляють готовності до самоосуду. Таким чином, більше половини опитаних підлітків виявляють **низький рівень** здатності до моральної саморефлексії та самокритики.

Важливим аспектом стало виявлення ставлення до ситуацій **несправедливості**. Було встановлено, що 47,1% підлітків готові активно захищати людину, яка зазнала негативного впливу, навіть якщо це може мати негативні наслідки для них самих. Водночас 23,5% обмежуються пасивними формами захисту, зокрема словесними висловлюваннями підтримки.

У сфері **міжособистісних** відносин більшість респондентів (73,5%) визнають власну провину у випадку завдання шкоди іншій людині, а 55,9% готові відкрито вибачитися перед другом. Щодо феномену **зради**, 38,2% опитаних ототожнюють її з розголошенням довіреної таємниці, тоді як 41,2% розглядають зраду як невиконання зобов'язань перед другом. Це свідчить про різні рівні моральної диференціації та уявлень про базові етичні норми.

Щодо характеристик **комунікативної поведінки**, підлітки по-різному ставляться до нещирості та потаємності у стосунках. Так, 32,4% респондентів часто помічають подібні прояви і відчують значний дискомфорт, 38,2% стикаються з ними періодично, 20,6% звертають увагу лише у виняткових випадках, а 5,9% практично ігнорують їх.

У питанні **ставлення до пліток і обмов** результати розподілилися наступним чином: 35,3% підлітків відкрито засуджують пліткарство, 32,4% намагаються

вирішувати ситуацію колективно, 20,6% займають стриману позицію, а 11,8% взагалі не реагують на подібні прояви.

Загалом було виявлено, що більшість підлітків негативно ставляться до окремих форм девіантної поведінки, що відображає наявність певної системи моральних норм і соціально прийнятних цінностей.

Аналіз результатів дозволив виокремити три рівні сформованості моральної поведінки:

- **Високий рівень** (28,6% підлітків із повних сімей та 17,6% із неповних). Характеризується схильністю до самокритики, здатністю визнавати провину та активно захищати інших у ситуаціях несправедливості. Такі підлітки займають чітку позицію щодо негативних моральних якостей і проявів девіантної поведінки.

- **Середній рівень** (64,2% респондентів із повних сімей і 53% із неповних). Представники цієї групи рідко виявляють самокритику, зазвичай уникають активного захисту інших, надаючи перевагу компромісним стратегіям. Їхня поведінка демонструє певну залежність від думки оточення та схильність виправдовувати власні помилки.

- **Низький рівень** (7,2% підлітків із повних сімей і 29,4% із неповних). Відзначається відсутністю самокритики, схильністю до конформізму та байдужістю до негативних моральних проявів. Представники цієї групи не виявляють активності у захисті інших та толерантно ставляться до девіантних форм поведінки (див. Рис. 2.2.2.).

Отримані дані свідчать, що рівень моральної самосвідомості та готовності до морального вибору значною мірою залежить від сімейного контексту. Підлітки з неповних сімей частіше демонструють низький рівень моральної поведінки, що вказує на потребу у посиленій педагогічній та психологічній підтримці у процесі формування їхніх ціннісних орієнтацій.

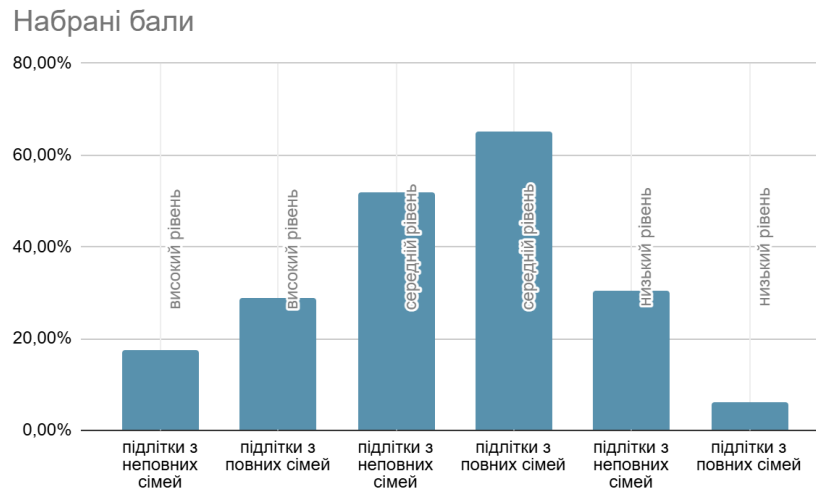

Рис. 2.2.2. Рівні сформованості моральної свідомості підлітків з повних та неповних сімей

в) Методика М.Рокича (Додаток Г)

За допомогою цієї методики ми визначили систему життєвих пріоритетів підлітків — їх **термінальні цінності** (життєві цілі) та **інструментальні цінності** (засоби їх досягнення).

Суть методики: респондент ранжує перелік цінностей (наприклад, «щасливе сімейне життя», «матеріальне благополуччя», «чесність», «відповідальність» тощо) за ступенем їхньої значущості.

Результати цієї методики дали можливість виявити:

- які життєві цілі є провідними для підлітків,
- які якості вони вважають необхідними для їх досягнення,
- і загалом — спрямованість особистості (на себе, інших чи суспільство).

Таким чином, методика Рокича допомогла нам зрозуміти внутрішню систему цінностей, моральні орієнтири та мотивацію поведінки особистості.

Результати досліджень цінностей осіб підліткового віку, що виховуються в повних та неповних сім'ях за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича — термінальні та інструментальні цінності (див. табл. 2.2.3; 2.2.4.).

Таблиця 2.2.3.

**Результати дослідження термінальних цінностей (найвищ.-18,
найнижч.-1)**

№ п/п (ранг)	Цінність	Середнє арифметичне п-1	Середнє арифметичне п-2	Відносна похибка, %
1	Краса природи і мистецтва	5,4	7	8
2	Щастя інших	6,2	7,9	7
3	Життєва мудрість	7,4	8,1	7
4	Розвиток	7,7	7,5	6
5	Суспільне визнання	8,1	6	6
6	Щасливе сімейне життя	8,5	8,9	5
7	Розваги	8,7	8,1	4
8	Продуктивне життя	8,9	9,3	4
9	Активне життя	9,4	9,6	5
10	Творчість	9,7	7,9	5
11	Пізнання	9,9	10,3	5
12	Свобода	10,1	10,4	5
13	Любов	10,6	9	4
14	Цікава робота	10,7	8,5	4
15	Здоров'я	11	10,7	4
16	Впевненість у собі	11,1	11,3	4

17	Наявність хороших і вірних друзів	11,2	9,7	3
18	Матеріально забезпечене життя	12,3	11,6	4

n — 1 підлітки з повних сімей; n — 2 підлітки з неповних сімей.

Таблиця 2.2.4.

Результати дослідження інструментальних цінностей (ранг: 18 — найвищ., — найнижч.)

№ п/п (ранг)	Цінність	Середнє арифметичне n-1	Середнє арифметичне n-2	Відносна похибка, %
1	Широта поглядів	5,7	7,1	9
2	Чуйність	6,1	6,3	6
3	Терпимість	6,6	6,1	6
4	Ефективність у справах	6,9	7,1	6
5	Старанність	7,3	6,7	5
6	Високі запити	7,5	7,4	5
7	Раціоналізм	7,9	5,6	5
8	Самоконтроль	8,1	8,6	4
9	Сміливість у відстоюванні своєї думки	8,4	8,1	6
10	Тверда воля	8,5	8,7	5
11	Незалежність	9	9,5	6
12	Акуратність, порядок у справах	9,2	7,1	4

13	Відповідальність	9,5	8,1	4
14	Чесність	10	9,2	4
15	Життєрадісність	10,3	9,7	2
16	Нетерплячість до недоліків	11,2	10,9	5
17	Вихованість	11,6	10,2	3
18	Освіченість	11,7	11,2	3

n — 1 підлітки з повних сімей; n — 2 підлітки з неповних сімей.

Аналіз термінальних та інструментальних цінностей підлітків

Дослідження показало, що серед **термінальних цінностей** сучасних підлітків провідне місце займає **особисте щастя, що пов'язане з матеріальним благополуччям**. Ця орієнтація відображає прагнення молоді здобути належну освіту, придбати стильний одяг, цікаво проводити вільний час та забезпечити комфортне життя, що відповідає особливостям віку.

На другому місці серед цінностей підлітків знаходиться **вірна дружба та підтримка з боку однолітків**, оскільки саме в спілкуванні з ровесниками вони шукають відповіді на хвилюючі питання про сенс життя, вибір професії, плани на майбутнє, а також обговорюють перше кохання чи нові захоплення. **Третє місце** у системі цінностей посідає **самовпевненість**, що можна пояснити високим рівнем тривожності, недостатнім самоконтролем та критичною оцінкою себе, власної зовнішності й особистісних особливостей. Багато підлітків прагнуть внутрішньої зрілості, але ще не мають повної здатності до самовизначення й прийняття рішень, що часто призводить до страху перед самостійними діями та потреби у підтримці з боку дорослих і друзів.

Здоров'я для сучасної молоді посідає четверте місце серед термінальних цінностей, що можна пояснити підвищеною соціальною тривогою за власне та

суспільне благополуччя. Зміни цінностей, звичаїв і соціальних норм провокують стрес, конфлікти й тривожність, негативно впливаючи на психічне та фізичне здоров'я підлітків.

На етапі професійного самовизначення значущою є **цінність цікавої та перспективної роботи**, яка займає п'яте місце. Успіх у професійному розвитку прямо пов'язаний із реалізацією сучасного стилю життя, орієнтованого на кар'єрні досягнення та матеріальний добробут.

Інтерес до **любові та романтичних взаємин** природно є важливим для підлітків (шосте місце). Водночас, у проміжку з шостого по дев'яте місце включно, домінують цінності самореалізації — **свобода, творчість, пізнання та активне життя**. Молодь також орієнтована на задоволення власних бажань і розваги, що відображає особливості їхнього віку; відповідно, цінності продуктивного життя та відпочинку займають десяте–одинадцяте місця. **Сімейне щастя** посідає дванадцяте місце, що пояснюється недостатнім рівнем самостійності, емоційною нестабільністю та складнощами у сприйнятті оточуючих. Для підлітків поки неактуальні цінності соціальної успішності, такі як суспільне визнання чи розвиток, а також життєва мудрість і турбота про щастя інших (займають нижчі позиції). Цінності краси природи й мистецтва практично не впливають на пріоритети підлітків, адже вони зосереджені на матеріальному добробуті й особистому щасті.

Серед **інструментальних цінностей**, на перших місцях виявилися **освіченість, вихованість, старанність**, що відображає прагнення до самовдосконалення та розвитку. **Непримиренність до недоліків** у собі та інших посідає третє місце, що, ймовірно, пов'язано з труднощами у міжособистісній взаємодії, високою тривожністю та нетерпимістю до критики. **Життєрадісність** та позитивне ставлення до життя відзначаються четвертим місцем, що демонструє наявність емоційної підтримки та тепла у сімейному середовищі.

Чесність, відповідальність та акуратність займають п'яте–шосте місця, а **незалежність** — сьоме, що свідчить про прагнення підлітків до самостійності, але обмежене віковими особливостями та відстроченою зрілістю. **Міцна воля, самоконтроль і сміливість** у відстоюванні власної думки знаходяться на восьмому–десятому місцях. Менш значущими залишаються **раціональність, старанність, широта поглядів та ефективність**, а **терпимість і чуйність** — на останніх позиціях, що відображає переважання матеріальних цінностей над моральними та етичними.

Серед **інструментальних цінностей** підлітки не висувують завищених очікувань щодо життя чи оточення, що говорить про адекватність їхніх домагань.

Інтерпретація результатів за шкалами життєвих сфер підтвердила, що пріоритетами підлітків є **навчання, освіта та професійна діяльність**, а менш значущими залишаються сфери сімейного та суспільного життя. **Цінності саморозвитку та власного престижу** займають середні позиції, тоді як **духовне задоволення і збереження індивідуальності** мало турбують молодь.

Аналіз підлітків з неповних сімей показав, що понад 52% орієнтовані на традиційні цінності та визнання, 23% зосереджуються на цінностях виживання й самоствердження, а близько 17,6% надають перевагу цінностям творчого характеру та особистісного вдосконалення. Це підтверджує ключову роль соціалізації у формуванні системи цінностей підлітка.

Висновки свідчать, що сучасні підлітки загалом концентруються на **власному розвитку, матеріальному добробуті та соціальному визнанні**, активно підтримують дружні стосунки й прагнуть ідентифікувати себе з групою однолітків. Для них важливі **довіра, взаємодопомога та підтримка у соціальному середовищі**, а також прагнення до визнання та схвалення з боку значущих осіб. Реалізація ціннісного потенціалу підлітків є ключовим чинником формування психологічно здорової, впевненої в собі особистості, здатної протистояти соціальним і психоемоційним викликам сучасного суспільства.

Таким чином, **ціннісні орієнтації підлітків** формують цілісну систему, що поєднує особистісні прагнення та соціальні очікування. Вони відображають як внутрішні потреби молодшої людини, так і вплив зовнішнього середовища, зокрема сім'ї та соціокультурних умов.

г) Опитувальник для підлітків Грищенко Вікторії Сергіївни: Методичні матеріали (див. Додаток Д)

Тема: батьки і діти-підлітки, сімейні відносини. **Мета:** для визначення самими підлітками власного бачення сімейних стосунків.

Опитувальник складається із двох варіантів, кожен з яких ділиться на групи запитань:

1 варіант:

- I. Загальна інформація
- II. Взаєморозуміння з батьками
- III. Контроль та особиста свобода
- IV. Емоційна підтримка та сімейний клімат
- V. Взаємовідносини в сім'ї та їхній вплив на вас
- VI. Додаткові питання

2 варіант:

- I. Загальна інформація.
- II. Взаєморозуміння з батьками.
- III. Контроль та особиста свобода.
- IV. Взаємодія в сім'ї.
- V. Підтримка та емоційна атмосфера.
- VI. Ваші почуття та думки.

Завдяки цьому опитувальнику ми змогли оцінити **сімейні стосунки і клімат в сім'ї з точки зору підлітків**.

Загальний аналіз відповідей за цим опитувальником дав таку характеристику:

- більшість дітей акцентують на взаєморозумінні в сім'ї, зацікавленість батьками справами дітей, достатню свободу, відчують любов і турботу, довіру з боку батьків і не бажають щось кардинально змінювати у своїх стосунках із батьками (92%);

- немала кількість дітей виразила бажання більшої свободи, іншої реакції батьків на помилку дитини (не лаяти, не карати), більшої довіри від батьків, зменшити контроль (64%);

В ході опитування ми констатували і такі фактори, що свідчили про те, що:

- недостатньо проводиться у підлітків час з батьками (78%);
- підлітки не бажають питати у батьків поради (90%);
- що підлітки діляться своїми проблемами з батьками тільки тоді, якщо їх уникнути неможливо (42%);

- практично відсутнє поняття «сімейні традиції» — відповідно немає їх дотримання (68%);

- конфлікти з батьками вирішуються або сваркою, або покаранням (в основному — сваркою) (28%);

- відсутність діалогу на рівних можливостях (батьки займають позицію ментора, що дратує і обмежує дитину вільно висловити свою точку зору) (16%);

Аналіз блоку питань про «Погляд у майбутнє» завдяки питанням «Чи хотіли б ви мати такі ж стосунки зі своїми дітьми, як у вас із батьками?», «Чи є для вас батьки прикладом для наслідування?», «Чи плануєте ви продовжувати тісне спілкування з батьками в дорослому віці?» дав можливість більш об'єктивно «побачити» справжні думки опитуваних тому що, відповідаючи на них, дитина таким чином опосередковано підтверджувала своє справжнє ставлення до батьків та сімейних відносин.

На загал, аналізуючи відповіді по опитувальнику про батьків і підлітків, про сімейні відносини, можна визначити переважно **позитивний рівень** стосунків у

родинах наших опитуваних, претензійних питань невеликий відсоток і зміст їхній не носить насторожувального характеру.

**д) Анкети для батьків: «Оцінка моральної свідомості власної дитини»
«Сімейний клімат»**

Мета: для визначення самими батьками рівня моральної зрілості власних дітей та проаналізувати клімат у родині (2 анкети, додатки Е та Е1).

1 анкета. Відповідно до результатів анкетування батьків щодо рівня моральної свідомості їхніх дітей (див. Додаток Е), було отримано такі узагальнення:

- за результатами другого запитання, більшість батьків (приблизно 80%) оцінили моральну свідомість своїх дітей як **високу** — у межах 4–5 балів. Це свідчить про переконання батьків у тому, що їхні діти характеризуються моральною зрілістю, відповідальністю та здатністю діяти згідно з моральними нормами.

- Відповіді на третє запитання показали, що провідними чинниками формування моральної свідомості респонденти вважають **сімейне виховання та атмосферу у навчальному закладі**. Такий розподіл відповідей підтверджує розуміння батьками важливості як родинного середовища, так і впливу педагогічного колективу у становленні моральних орієнтацій дітей.

- Четверте запитання виявило різноманіття виховних підходів, які використовують батьки. Найчастіше згадувалися такі методи, як **покарання, обмеження, виховання через особистий приклад та заохочення (похвала)**. Окремі респонденти зазначили застосування **трудової діяльності** як способу формування відповідальності, що може свідчити про прагнення до пошуку нових або альтернативних виховних засобів.

- Щодо самооцінки власних зусиль у вихованні моральності, половина опитаних (50%) оцінили свою діяльність як **достатньо ефективну (4–5 балів)**, що свідчить про впевненість у правильності обраних виховних стратегій. Інша

половина дала **середню оцінку (3 бали)**, що може вказувати на усвідомлення труднощів виховного процесу або сумніви у результативності власних дій.

Загалом результати анкетування демонструють, що значна частина батьків підходить до виховання моральної свідомості дітей **відповідально та свідомо**, використовуючи різноманітні методи впливу й намагаючись створити умови для формування у дітей **стійких моральних цінностей і соціально прийнятних норм поведінки** [58].

2 анкета. Аналіз результатів анкети про сімейний клімат (Додаток E1)

Отримані результати опитування батьків щодо особливостей сімейного клімату (рис. 2.2.3.) дозволяють зробити низку узагальнень і висновків.

Загальний емоційний фон у сім'ї. Переважна більшість респондентів (44%) охарактеризували атмосферу у своїй родині як позитивну або дуже позитивну, що свідчить про гармонійні взаємини, емоційну стабільність і сприятливий психологічний клімат. Лише незначна частина (6%) зазначила, що в сім'ї переважає напружена або негативна атмосфера, що може бути показником конфліктів чи відчуження між членами родини.

Рівень взаєморозуміння. Близько половини батьків (49%) відзначили високий або дуже високий рівень взаєморозуміння у своїх сім'ях, що вказує на ефективну комунікацію та здатність членів родини чути й підтримувати одне одного. Водночас 5% респондентів оцінили цей показник як низький, що може сигналізувати про проблеми у спілкуванні або емоційній взаємодії.

Підтримка в сім'ї. Понад половина опитаних (55%) регулярно відчують підтримку з боку близьких, що свідчить про наявність довірливих і турботливих взаємин. Водночас 11% батьків зазначили, що рідко отримують допомогу чи моральну підтримку від членів родини, що може вказувати на ізолюваність або емоційне віддалення.

Наявність і спосіб вирішення конфліктів. Більшість респондентів (57%) визнають, що конфліктні ситуації в родині виникають, проте, за їх словами,

здебільшого вони вирішуються шляхом відкритого обговорення, що демонструє конструктивний підхід до подолання суперечностей. Лише 5% учасників зазначили, що не завжди можуть ефективно впоратися з конфліктами, що може бути пов'язано з недостатньо розвиненими комунікативними навичками або емоційною напругою [29, с. 68].

Обговорення важливих тем. Більшість батьків (43%) позитивно ставляться до відкритого обговорення важливих питань у родині, що свідчить про готовність до діалогу та взаємоповагу. Натомість 5% респондентів зазначили, що такі розмови викликають дискомфорт або напруження, що може бути наслідком конфліктних стосунків або браку довіри.

Спільна діяльність і сімейні традиції. Майже половина опитаних (46%) повідомили про наявність спільних занять або сімейних традицій, які сприяють зміцненню емоційних зв'язків, згуртованості та розвитку спільної ідентичності сім'ї.

Формування цінностей. Переважна більшість батьків (62%) активно займаються вихованням у дітей моральних і соціально значущих цінностей, що є важливим чинником формування моральної свідомості підлітків.

Задоволеність сімейними відносинами. Близько 46% респондентів оцінили свої взаємини в родині як незадовільні. Такі результати можуть бути пов'язані з браком часу на спілкування, перевтомою або відчуттям емоційного нерозуміння.

Взаємодія з дітьми. Позитивну або дуже позитивну взаємодію з дітьми відзначили 47% батьків, що свідчить про прагнення до тісного емоційного контакту та залучення у виховний процес. Водночас 5% респондентів продемонстрували негативне ставлення до спілкування з дітьми, що може бути наслідком психологічної напруги або нерозв'язаних внутрішньосімейних проблем.

Відчуття щастя у родині. Четверта частина батьків (25%) не вважають свою сім'ю повністю щасливою, а 6% відзначили незадоволення сімейним життям, що

може свідчити про потребу у вдосконаленні емоційної атмосфери та покращенні якості міжособистісних відносин.

Загалом результати дослідження свідчать, що більшість родин мають позитивний емоційний клімат, що характеризується підтримкою, взаєморозумінням і відкритістю у спілкуванні. Водночас окремі труднощі, пов'язані з конфліктами та недостатньою комунікацією, потребують уваги для подальшого зміцнення сімейних зв'язків і гармонізації міжособистісних стосунків.

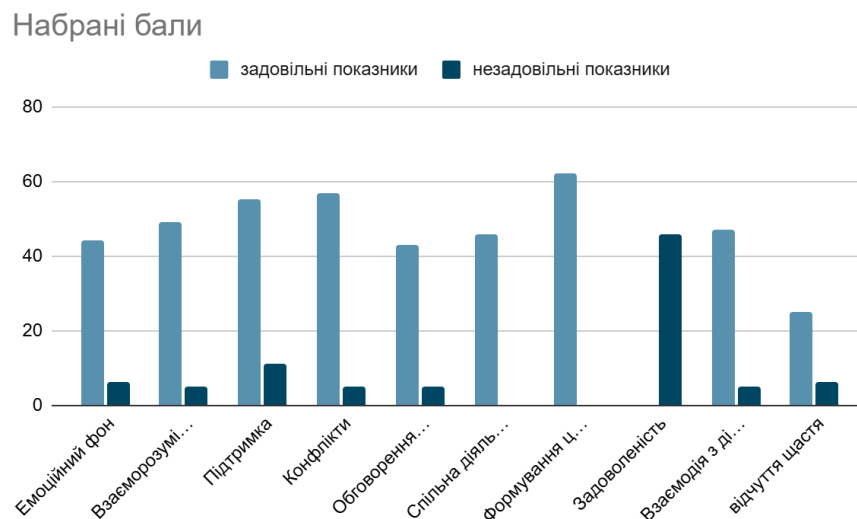

Рис. 2.2.3.. Результати анкетування щодо сімейного клімату

На рисунку представлено узагальнені результати анкетування батьків щодо сімейного клімату. Діаграма демонструє співвідношення позитивних і негативних показників за основними параметрами, що характеризують емоційно-психологічну атмосферу в родині.

д) Методика «Шкала моральної спрямованості» (О. Л. Музика) [58]
(Додаток Є).

Для дослідження особливостей моральної свідомості батьків було використано «Шкалу моральної спрямованості» (автор — О. Музика, українська адаптація). Методика дає змогу виявити домінуючі ціннісно-моральні орієнтації респондентів, що відображають їхню моральну позицію, життєві пріоритети та схильність до певного типу поведінки у вихованні дітей (методика

також є ефективним інструментом для оцінки моральних орієнтацій особистості, зокрема підлітків. Вона дозволяє визначити рівень розвитку моральної свідомості та сприяє корекції моральних орієнтацій у процесі виховання).

У процесі дослідження, на основі адаптації методики, було виокремлено **п'ять змістових напрямів моральної спрямованості**, що найповніше відображають особливості морального ставлення батьків до дітей, а саме:

- **Гуманістична спрямованість** — орієнтація на добро, повагу, співчуття, турботу про особистість дитини;

- **Конформна спрямованість** — орієнтація на соціальні норми, громадський обов'язок, зовнішнє схвалення;

- **Автономна спрямованість** — здатність до самостійного морального вибору, внутрішня відповідальність за власні рішення;

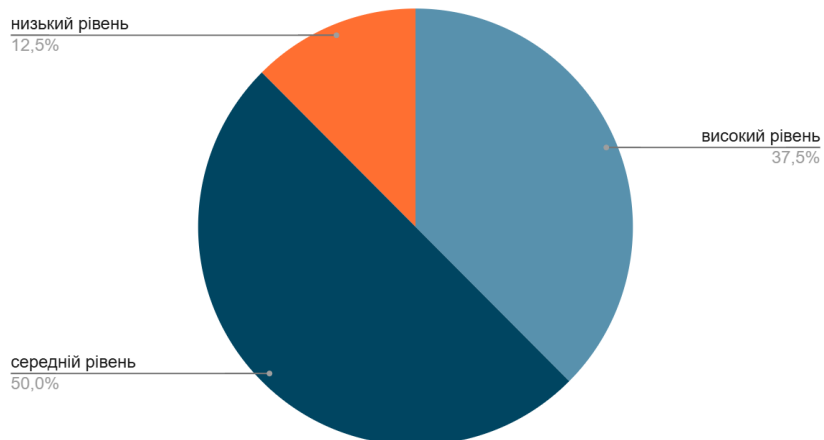
- **Емпатійна спрямованість** — емоційна чуйність, уміння розуміти переживання дитини;

- **Авторитарна спрямованість** — тенденція до контролю, вимогливості, перевага дисципліни над довірою.

Тест-опитувальник складається з тверджень, які описують різні життєві ситуації морального вибору. Респонденти оцінюють ступінь своєї згоди з кожним твердженням за 5-бальною шкалою. Отримані результати оброблялися кількісно (у відсотках) та дозволили виявити рівні сформованості різних типів моральної спрямованості під час формувального етапу дослідження (до тренінгу).

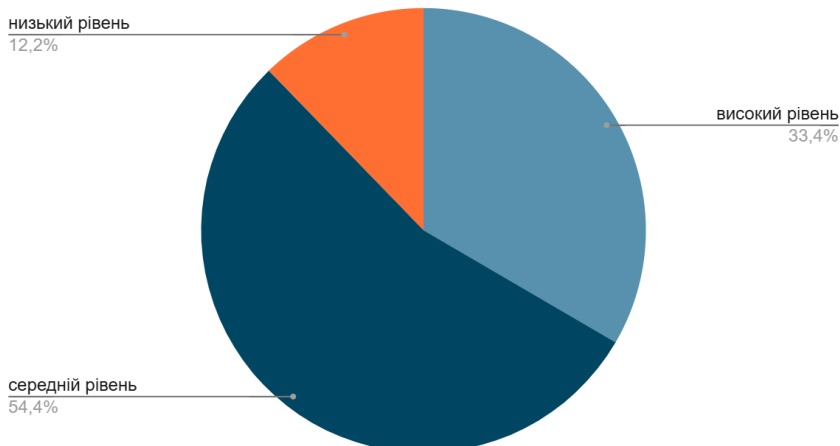
Аналіз результатів за шкалами методики «Шкала моральної спрямованості» представлено у рис. 2.2.3. — 2.2.7.

Шкала «Гуманістична спрямованість»

Рис. 2.2.3. Шкала «Гуманістична спрямованість»

Пояснення. Більшість батьків демонструють гуманістичну позицію у вихованні — орієнтацію на повагу до особистості дитини, її потреб і почуттів. Помірний відсоток середнього рівня свідчить про реалістичний баланс між підтримкою і вимогливістю.

Шкала «Конформна спрямованість»

Рис. 2.2.4. Шкала «Конформна спрямованість»

Пояснення. Батьки здебільшого орієнтуються на соціальні норми й цінності, водночас зберігаючи власне бачення виховання. Це свідчить про зрілий тип моральної свідомості, де поєднуються суспільна відповідальність і самостійність суджень.

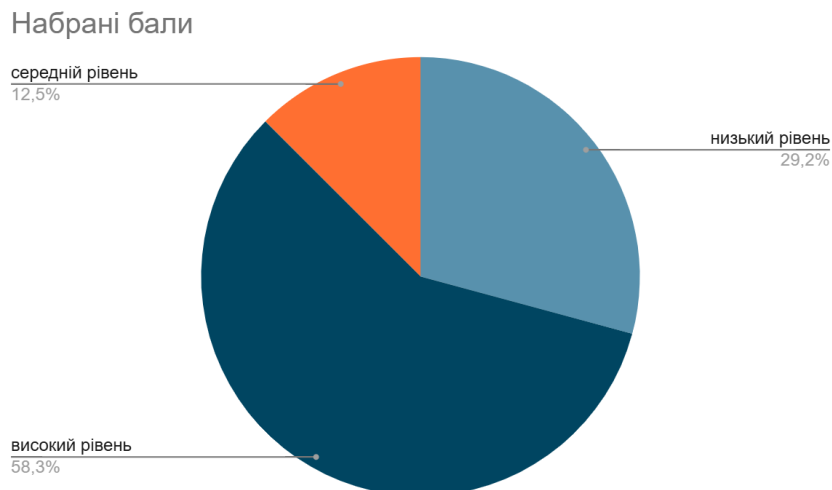

Рис. 2.2.5. Шкала «Автономна спрямованість»

Пояснення. У більшості батьків спостерігається помірно виражена автономна позиція, що характеризується здатністю приймати самостійні рішення у вихованні, спираючись на внутрішні моральні орієнтири.

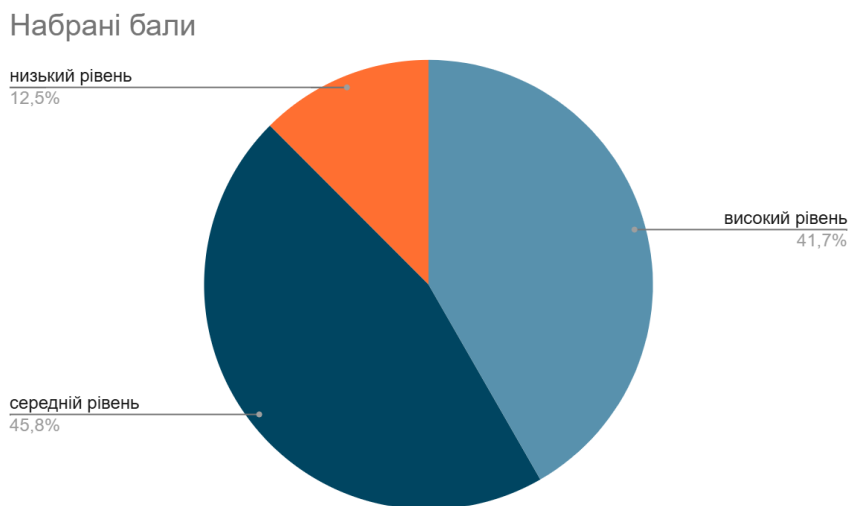

Рис. 2.2.6. Шкала «Емпатійна спрямованість»

Пояснення. Високий та середній рівні переважають, що свідчить про добре розвинену здатність батьків розуміти емоційний стан дитини, підтримувати її та реагувати з розумінням і чуйністю.

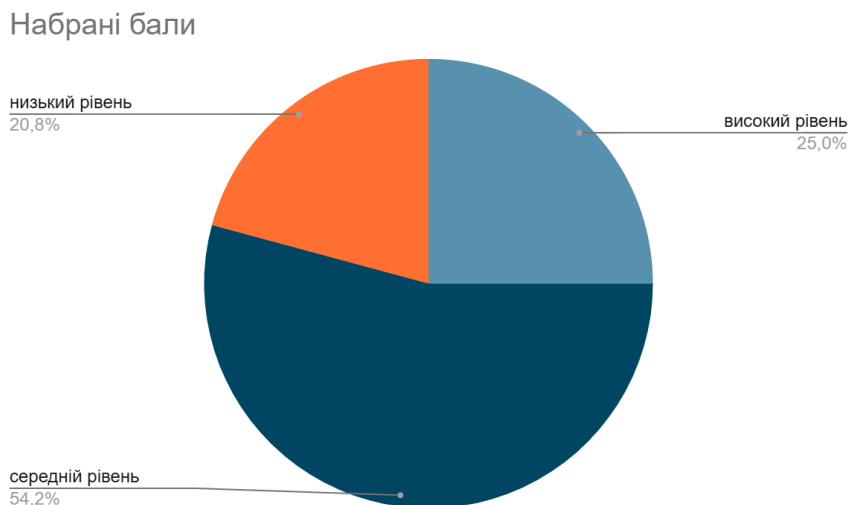

Рис. 2.2.7. Шкала «Авторитарна спрямованість»

Пояснення. Помірна наявність авторитарних тенденцій свідчить про те, що більшість батьків намагаються встановлювати правила без надмірного тиску. Для частини характерна підвищена вимогливість, що може бути наслідком прагнення до дисципліни, а не контролю.

Отримані дані свідчать, що в більшості сімей переважає **демократичний стиль виховання**, який поєднує гуманістичну позицію, помірну автономність, здатність до емпатії та помірний рівень орієнтації на соціальні норми тобто демонструють позитивні, зрілі тенденції, які потребують **підтримки та закріплення**, але не термінової корекції. Авторитарні та надмірно конформні моделі зустрічаються значно рідше, що свідчить про тенденцію до формування у дітей зрілих, самостійних і соціально адаптованих моральних позицій.

Найбільша увага для корекційної роботи: зниження авторитарності та помірне зменшення надмірного конформізму. Рекомендації щодо опрацювання батьківського стилю виховання:

а. Зниження авторитарної спрямованості

Мета: зменшити надмірний контроль та вимогливість, підвищити довіру та партнерство у взаєминах з дитиною. **Методи:**

- Тренінги з партнерського виховання та конструктивного спілкування.

- Розвиток навичок делегування відповідальності дитині, дозволу на самостійні рішення у безпечних межах.

- Практичні вправи на емпатію: «став себе на місце дитини», «обговорення конфліктних ситуацій без покарань».

Обговорення наслідків надмірного контролю для розвитку самостійності та моральної автономії дитини.

б. Помірне коригування конформної спрямованості

Мета: зменшити надмірну орієнтацію на зовнішнє схвалення та соціальні норми, сприяти розвитку критичного мислення та власної моральної позиції.

Методи:

- Робота з моральними дилемами (DIT-2, моральні сценарії) для розвитку здатності приймати власні рішення.

- Тренінги на критичне мислення: аналіз ситуацій, пошук альтернативних рішень.

- Вправи на обговорення особистих цінностей та їх відмінності від загальноприйнятих норм.

Психологічні бесіди про баланс між соціальною нормою і особистою відповідальністю.

в. Підтримка позитивних тенденцій (гуманістична, автономна та емпатійна спрямованість демонструють високий та середній рівень у більшості батьків).

Мета: закріпити та посилити ці якості. **Методи:** похвала, мотиваційні бесіди, створення ситуацій, де батьки практикують емпатію, підтримку та автономність дитини.

е) Методика «Стратегії сімейного виховання» С. С. Степанова (в модифікації І. І. Махоніної): Опитувальник для батьків «Стилі батьківської поведінки» [82] (Додаток Ж).

Теоретичний аналіз результатів дослідження за методикою «Стратегії сімейного виховання» С. С. Степанова (в модифікації І. І.Махоніної):

Мета методики: дослідження проведено з метою визначення провідних стратегій сімейного виховання, які реалізують батьки або опікуни у взаємодії з дітьми підліткового віку. Методика дозволяє виявити типові виховні орієнтації — демократичну, авторитарну, ліберальну та невизначену, що характеризують емоційно-поведінкову позицію дорослого в родинних стосунках (див. рис. 2.2.8., 2.2.9., Табл. 2.2.5).

Характеристика вибірки. У дослідженні взяли участь 34 респонденти (батьки/опікуни), серед яких: 9 подружніх пар (повні сім'ї, 18 осіб — **52,9%**), 13 осіб, що одноосібно виховують дитину (неповні сім'ї — **38,2%**), та 3 особи — подружжя опікунів і брат, що є опікуном — **8,9%**). Усі респонденти виховують дітей віком від 12 до 16 років.

Після обробки результатів опитувальника виявлено таке розподілення стратегій сімейного виховання (див. рис. 2.2.8.):

- Тип стратегії;
- Кількість сімей (%) від вибірки.

Основні риси виховної поведінки:

• **Демократична** — (11 сімей) 45,8%. Партнерські стосунки, повага до особистості дитини, орієнтація на діалог і співпрацю.

• **Авторитарна** — (6 родин) 25,0%. Контроль, жорстке дотримання дисципліни, низький рівень емоційної гнучкості.

• **Ліберальна** — (4 родини) 16,7%. Надмірна поблажливість, відсутність меж і вимогливості, схильність уникати конфліктів.

• **Невизначена** — (3 сім'ї) 12,5%. Непослідовність, відсутність чіткої позиції, слабе усвідомлення виховних цілей.

Розподіл стратегій сімейного виховання

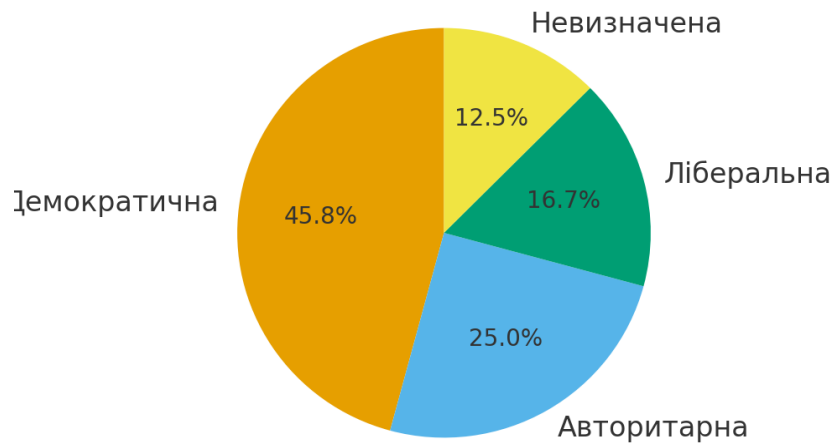

Рис. 2.2.8. Розподіл стратегій сімейного виховання

Отримані результати засвідчили, що **демократична стратегія виховання** є провідною серед опитаних батьків та опікунів (45,8%). Цей тип виховання характеризується встановленням **партнерських взаємин із дитиною**, побудованих на **повазі, довірі та співпраці**. Батьки, які обирають демократичну модель, схильні до **діалогу**, спільного прийняття рішень і підтримки самостійності дитини. Це сприяє розвитку **високого рівня моральної свідомості, відповідальності та саморегуляції** у підлітків.

Авторитарна стратегія (25,0%) відображає тенденцію до домінування **контролю, жорстких вимог і дисциплінарних обмежень**. У таких сім'ях дитина часто стикається з **емоційною дистанцією** й відсутністю гнучкості у спілкуванні, що може зумовлювати **підвищену тривожність, низьку самооцінку та залежність від зовнішньої оцінки**.

Ліберальна стратегія (16,7%) свідчить про **поблажливість і надмірну свободу**, коли батьки намагаються уникати конфліктів і рідко встановлюють чіткі межі. Подібна модель, попри теплі стосунки, може призводити до **недостатнього формування відповідальності та нестійкості моральних орієнтацій** у дітей.

Невизначена стратегія виховання (12,5%) притаманна сім'ям, де спостерігається **непослідовність дій батьків**, відсутність узгодженої позиції щодо виховання та слабе усвідомлення цілей. Це може негативно впливати на розвиток **морально-вольової сфери дитини**, формуючи **невпевненість, внутрішні суперечності** та труднощі у прийнятті рішень.

Загалом результати демонструють, що **демократичний стиль виховання** є найбільш сприятливим для формування зрілості моральної свідомості у підлітків, тоді як **авторитарний, ліберальний і невизначений типи** відображають різні рівні відхилення від оптимального виховного впливу, що позначається на емоційній стабільності та соціальній адаптації дітей.

Аналіз за типами сімей: (див. табл. 2.2.5., рис. 2.2.9.)

У **повних сім'ях** домінує демократична стратегія (55,6%). У **неповних сім'ях** спостерігається **підвищення авторитарних тенденцій (30,8%)**, а серед **дітей-сиріт під опікою** — поєднання демократичної та ліберальної стратегій (по 50%).

Таблиця 2.2.5.

Порівняльний аналіз за типом сімей

Тип сім'ї/опіки	Демократична	Авторитарна	Ліберальна	Невизначена	Усього
Повні сім'ї (9)	5 (55.6%)	2 (22.2%)	1 (11.1%)	1 (11.1%)	9
Неповні сім'ї (13)	5 (38.5%)	4 (30.8%)	2 (15.4%)	2 (15.4%)	13
Сироти під опікою (2)	1 (50.0%)	0 (0%)	1 (50.0%)	0 (0%)	2

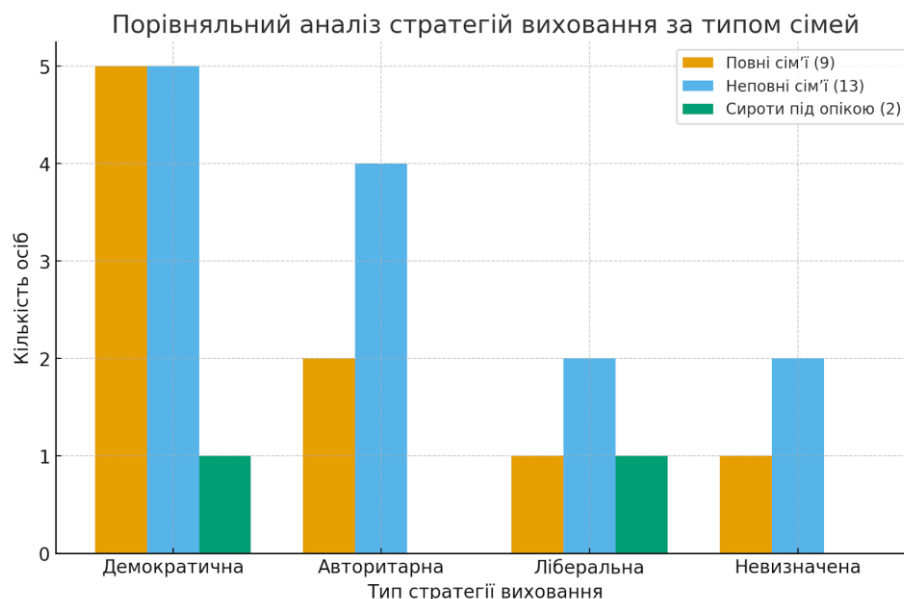

Рис. 2.2.9. Порівняльний аналіз стратегій виховання за типом сімей

Психологічне тлумачення стратегій є таким, що: **демократична** стратегія сприяє формуванню моральної свідомості та самоповаги. **Авторитарна** — підвищує ризик тривожності та протестної поведінки. **Ліберальна** може призвести до інфантильності, тоді як **невизначена** — до емоційної нестабільності.

Результати дослідження засвідчують переважання **демократичної** моделі виховання, однак значна частка **авторитарних і ліберальних** проявів вказує на потребу у психолого-педагогічній просвіті батьків і розвитку усвідомленої, стабільної виховної позиції, заснованої на діалозі та взаємоповазі.

Висновки до 2 розділу

Отже, у даному розділі було розглянуто емпіричні аспекти формування моральної свідомості підлітків залежно від стилів батьківського виховання та типу сім'ї. Було організовано і проведено дослідження за участю 24 дітей: 9 із повних сімей, 13 — із неповних та 2 дітей під опікою, та їх батьків/опікунів (34 особи). У процесі дослідження використано низку психодіагностичних методик — тести та опитувальники, спрямовані на вивчення рівня розвитку моральних цінностей, усвідомлення моральних принципів, а також анкетування батьків щодо виявлення

стилів виховання , визначення напрямів їх моральної спрямованості та емоційного клімату в сім'ї.

Аналіз отриманих результатів показав, що підлітки з повних сімей, де переважає **демократичний стиль виховання**, мають більш гармонійний розвиток моральної свідомості: вони усвідомлюють моральні норми, виявляють емпатію, відповідальність, альтруїзм і здатність до моральної рефлексії. У сім'ях із **авторитарним** або **гіперопікуючим стилем** у дітей частіше спостерігається зовнішня моральність, емоційна напруженість і схильність до протестних реакцій.

Підлітки з **неповних сімей** демонструють більш суперечливі моральні орієнтири, що пов'язано з нестачею емоційної підтримки, відсутністю можливості спостерігати за взаємодією батьків , як важливих авторитетів, **обділеність любов'ю, увагою** та непослідовністю виховних впливів. У дітей під опікою виявлено ситуативність моральних суджень і підвищену чутливість до несправедливості, що пояснюється попереднім досвідом втрати та потребою у визнанні.

Таким чином, результати емпіричного дослідження підтвердили, що **стиль батьківського виховання** є визначальним чинником у процесі розвитку моральної свідомості підлітків. Найсприятливішим для формування моральної зрілості, емпатії та саморегуляції є **демократичний стиль**, який поєднує вимогливість із підтримкою, довірою та повагою до особистості дитини, що підтверджує нашу гіпотезу.

Отримані результати можуть бути використані в психолого-педагогічній практиці для розроблення програм підтримки батьків та вдосконалення підходів до формування моральної свідомості підлітків у різних типах сімей.

На основі проведеного дослідження ми склали такі рекомендації :

1. **Батькам** — звертати увагу на послідовність у вихованні, поєднувати вимогливість із підтримкою та повагою до особистості дитини. Демократичний стиль сприяє розвитку відповідальності, емпатії та моральної зрілості.

2. **Педагогам і психологам** — проводити просвітницьку роботу з батьками щодо впливу стилів виховання на формування моральної свідомості підлітків, а також створювати тренінгові програми для розвитку морально-етичних цінностей у дітей.

3. **Соціальним працівникам** — приділяти особливу увагу дітям із неповних сімей та під опікою, забезпечуючи їм емоційну підтримку, стабільність і можливість самовираження.

4. **Освітнім закладам** — впроваджувати програми морально-етичного виховання, спрямовані на розвиток саморефлексії, доброзичливості та почуття справедливості в підлітків.

РОЗДІЛ 3.

МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ ПІД ВПЛИВОМ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

3.1. Рекомендації щодо розвитку моральної свідомості підлітків

Після визначення ключових підходів до розуміння сім'ї як психологічного феномену [6], [13], [28], [32], [36] та аналізу її функціонування як системи [19], [27], [32], увага зосереджується на процесах адаптації та гармонізації життєвих орієнтирів у межах родинних взаємин [6], [19], [27], [33]. Це охоплює подружні стосунки, батьківсько-дитячі зв'язки та відносини між сиблінгами, враховуючи їхню здатність до змін і розвитку [6], [19], [28], [33]. Ефективність функціонування сім'ї як цілісної системи визначається готовністю її членів до конструктивних змін і взаємної підтримки [19], [27], [36].

Одним із провідних елементів психологічної допомоги виступає підбір і використання методів, які сприяють позитивним особистісним трансформаціям, формуванню гармонійних взаємин і розвитку продуктивної взаємодії [13], [27], [32]. Така допомога передбачає аналіз результатів психодіагностики, розроблення умов, що стимулюють особистісне зростання та емоційну стабільність, формування адекватного ставлення до себе й оточення, а також адаптацію до соціального середовища [6], [13], [28], [33], [36]. Психолог формує індивідуальну або групову програму підтримки з урахуванням специфіки потреб конкретної людини або родини [27], [32]. [36].

У процесі реалізації психологічної допомоги доцільним є використання педагогічно-психологічних моделей, зокрема психоедукації, яка спрямована на підвищення обізнаності про закономірності сімейних відносин, вікові особливості дітей і способи ефективного виховання [19], [27], [33]. Її реалізація може відбуватися у формі бесід, групових дискусій, аналізу конкретних життєвих ситуацій [13], [27], [36]. Важливо також допомагати членам родини виявляти

особисті ресурси для саморозвитку, розширювати знання про динаміку сімейної взаємодії та механізми подолання труднощів [6], [19], [32]. Значну роль відіграє робота з негативними батьківськими установками, оптимізація виховних стратегій, розвиток навичок ефективного спілкування, саморегуляції та самопізнання [6], [19], [27], [33].

Психологічне консультування спрямоване на розв’язання міжособистісних і внутрішньоособистісних труднощів [13], [27], [28], [36]. В індивідуальному форматі воно покликане допомогти людині глибше усвідомити природу своїх проблем, знизити рівень емоційної напруги, переосмислити ситуацію та побачити нові можливості для її вирішення [13], [27], [28]. Такий підхід сприяє розширенню саморозуміння, формуванню відповідальності за власну поведінку, розвитку віри у власні сили та готовності до конструктивних змін через переоцінку власних дій і ставлення [6], [19], [27], [28], [36].

Групове консультування передбачає участь усіх членів родини, коли проблема охоплює сімейну систему в цілому [13], [19], [27], [32]. Зазвичай воно проводиться у форматі спільних зустрічей, де можна простежити типові моделі взаємодії [19], [27], [32], [33]. Завдання психолога полягає у виявленні неефективних або конфліктних способів спілкування та формуванні нових, більш адаптивних стратегій поведінки [6], [19], [27], [32], [33].

Робота з батьками — як у парі, так і індивідуально — допомагає ідентифікувати труднощі, що впливають на дитину, особливо якщо саме її поведінка є основною причиною звернення [6], [19], [27], [36]. Аналіз взаємодії подружжя під час консультацій дає змогу виявити приховані проблеми та глибинні механізми сімейних конфліктів, що визначають стиль виховання і характер стосунків між членами родини [6], [19], [27], [28], [32], [33], [36].

Основним методом психологічної роботи з підлітками є **діалог** (бесіда) — особлива форма взаємодії між психологом і клієнтом, спрямована на створення довірливого простору для самовираження [19], [27], [36]. Незалежно від обраної

методології, важливо, щоб батьки брали участь у консультаціях хоча б у ролі спостерігачів, адже це сприяє формуванню у них навичок підтримки дитини та розуміння шляхів розвитку її позитивних якостей [6], [13], [19], [27], [36].

На основі узагальнення теоретичних положень і результатів емпіричного дослідження доцільно впроваджувати психокорекційні та психотерапевтичні техніки, які довели свою ефективність у практиці сімейної психології.

Для психоедукаційного та психоконсультативного процесів ми застосовали техніки, що, на нашу думку, сприяють глибшому розумінню сімейної ситуації. Серед них є такі **методи**.

1. Соціограма сім'ї (за Дж. Морено) [57]

Сутність методу. Соціограма сім'ї — це проєктивно-аналітична методика, розроблена у межах соціометричного підходу Дж. Морено. Вона призначена для вивчення емоційних зв'язків, міжособистісних симпатій та антипатій між членами родини, а також для виявлення ступеня згуртованості або ізольованості окремих учасників сімейної системи, підходить для **тренінгової роботи**, особливо у форматі **сімейно-психологічних або батьківсько-дитячих тренінгів**, спрямованих на **розвиток емпатії, комунікативної культури, відповідальності та моральної свідомості**.

Основою техніки є принцип соціометрії — візуалізація міжособистісних стосунків за допомогою графічного відображення (схеми, діаграми). Кожен член сім'ї позначається умовним символом (наприклад, колом або фігурою), а взаємини — лініями різного типу: *суцільними* (симпатія, підтримка), *пунктирними* (байдужість) або *хвилястими* (конфлікт, напруга).

Завдяки соціограмі сім'ї можливо оцінити:

- емоційні зв'язки у сімейній системі;
- лідерські позиції та рольову ієрархію;
- рівень психологічної дистанції між членами сім'ї;
- наявність коаліцій, підгруп або «ізольованих» учасників;

- загальну атмосферу сімейного клімату.

Під час побудови соціограми кожен член родини має можливість висловити власне бачення сімейних відносин, що дозволяє фахівцю побачити не лише об'єктивні, а й суб'єктивні уявлення про взаємозв'язки. Такий підхід активізує процес **саморефлексії**, допомагає виявити латентні конфлікти, емоційні бар'єри, дефіцит підтримки або надмірний контроль у сім'ї.

Застосування у психоедукації та консультуванні. Методика може використовуватися як індивідуально, так і в груповому форматі під час консультацій. На основі побудованої соціограми психолог проводить обговорення, у ході якого члени родини отримують змогу усвідомити власну роль у системі, розвинути емпатію до інших та побачити, як їхня поведінка впливає на загальний емоційний клімат.

Робота з соціограмою сприяє підвищенню рівня моральної свідомості підлітків, оскільки формує відповідальність за власні дії, здатність до співпереживання й прийняття позиції іншого.

Ми вирішили застосувати **метод «Соціограма сім'ї» у тренінгу з метою:**

- розвитку усвідомлення сімейних ролей та зв'язків;
- покращення взаєморозуміння і довіри між членами родини;
- виявлення емоційних бар'єрів і зон конфліктності;
- формування навичок емпатійного спілкування;
- стимулювання **саморефлексії** та відповідальності за власну поведінку у сімейній системі.

Тренінг проводився у 4 етапи :

Етап 1. Вступ і пояснення завдання

Тренер (психолог) коротко пояснює учасникам суть соціограми: «Ми спробуємо поглянути на нашу родину (або групу) з боку — як на систему, де кожен має своє місце, зв'язки, симпатії та труднощі». Пояснюється, що це **не тест**, а **можливість зрозуміти себе і свої стосунки**.

Етап 2. Побудова соціограми

Кожен учасник спочатку малює **схему своєї родини** (або тренінгової мікрогрупи), позначає себе та інших умовними фігурами і з'єднує лініями різного типу: *суцільна* — близькість, симпатія, довіра; *пунктирна* — байдужість або дистанція; *хвиляста* — напруга, конфлікт.

(Примітка) Для групового тренінгу можна використовувати **великий аркуш або фліпчарт**, де учасники колективно створюють спільну соціограму.

Етап 3. Обговорення результатів

Після побудови соціограм проводиться **групова дискусія**:

- Як ви почувалися, коли позначали свої стосунки?
- Що вас здивувало?
- Де ви бачите зони підтримки, а де — напругу?
- Як можна змінити ситуацію, щоб покращити взаємини?

Психолог допомагає **інтерпретувати символіку** (кому довіряють, хто ізольований, хто — лідер); **перевести відкриття у практичні висновки**: що можна зробити вже сьогодні для покращення стосунків.

Етап 4. Рефлексія та узагальнення

На завершення тренер пропонує коротку письмову або усну рефлексію:

- Яку роль я виконую у своїй родині (або групі)?
- Чи хочу я щось змінити у цих стосунках?
- Як я можу підтримати інших членів сім'ї?

Цей етап сприяє **розвитку моральної свідомості**, адже учасники замислюються над власною **відповідальністю, співпереживанням і справедливістю у взаєминах**.

Модифікації вправи

• **«Сімейне дерево емоцій»** — соціограма з кольоровими лініями, де кожен колір позначає певну емоцію (тепло, злість, байдужість тощо).

• **«Соціограма майбутнього»** — учасники будують другу схему, де показують, *як би вони хотіли*, щоб виглядали стосунки через рік.

• **«Діаграма підтримки»** — хто кого підтримує у складних ситуаціях.

Очікувані результати тренінгового використання

- зниження емоційної напруги між членами родини;
- підвищення рівня взаєморозуміння і довіри;
- розвиток емпатії і здатності бачити позицію іншого;
- усвідомлення власного внеску у сімейну динаміку;
- формування готовності до позитивних змін у поведінці.

Приклади контекстів застосування

- тренінг **«Моя сім'я — моя підтримка»** (для підлітків і батьків);
- тренінг **«Довіра у родині»**;
- **батьківські семінари** у школах чи центрах психологічної підтримки;
- **сімейні консультації** у кризових або конфліктних ситуаціях.

2. Наступним методом, що ми вирішили застосувати — це метод **«Сімейна скульптура» (Family Sculpture) В. Сатір [76]**

Сутність методу «сімейна скульптура» — це експресивна, невербальна техніка, розроблена американською дослідницею Вірджинією Сатір у межах гуманістично-системного підходу до сімейної терапії. Її суть полягає у створенні символічної «скульптури» сім'ї — тобто просторового розміщення учасників (фізично або уявно) відповідно до того, як один із них сприймає взаємини всередині родини. Пози, відстані, напрямки поглядів, міміка та жести передають неусвідомлені елементи емоційного ставлення, рольової дистанції, домінування чи відчуження.

Мета застосування методу полягала у здійсненні головного завдання - допомогти членам родини усвідомити власне місце у системі, зрозуміти, як їхня поведінка впливає на інших, а також відчувати емоційну атмосферу сім'ї

«зсередини». Психологічний ефект досягається завдяки тому, що невербальна дія часто точніше виражає справжні почуття, ніж слова. Крім того, метод активізує емоційне сприйняття, підвищує здатність до рефлексії та емпатії. Підліток, беручи участь у створенні «скульптури», вчиться розуміти свої емоційні реакції, усвідомлювати конфліктні зони у стосунках із батьками, знаходити способи налагодження діалогу.

Психолог, у свою чергу, може виявити дисфункційні патерни взаємодії (контроль, відчуження, тривожну прив'язаність тощо) і допомогти родині перейти до більш відкритого, доброзичливого спілкування.

«Сімейна скульптура» часто використовується як діагностичний і водночас корекційний інструмент. У процесі обговорення «постановки» психолог спонукає учасників поділитися своїми відчуттями: хто як себе почував у створеній конфігурації, що хотів би змінити, як виглядатиме «ідеальна» сімейна скульптура.

Такий досвід сприяє розвитку емоційної компетентності, емпатії, толерантності та морального саморозуміння підлітків — як важливих компонентів моральної свідомості.

Обидві техніки — **соціограма сім'ї та сімейна скульптура** — забезпечують інтерактивну, наочно-символічну форму роботи, яка дозволяє не лише виявити особливості сімейних стосунків, а й сприяє особистісному зростанню та моральному розвитку підлітків через усвідомлення себе у системі значущих взаємин:

«Соціограма сім'ї» — *аналітичний метод*, що дозволяє візуально побачити мережу зв'язків і структуру сімейної системи.

«Сімейна скульптура» — це *емоційно-експресивний метод*, спрямований на проживання та осмислення сімейних стосунків «тут і тепер».

Вирішивши, що ефективним буде примінити саме ці дві техніки, ми їх поєднали у такій послідовності : спочатку створили соціограму (структурне усвідомлення), а потім — сімейну скульптуру (емоційне проживання та корекція).

Обидва методи — «Сімейна скульптура» В. Сатір та «Соціограма сім'ї» Дж. Морено мають спільні та відмінні риси. **Спільні риси:**

1. **Системний підхід.** Обидва методи розглядають сім'ю як **цілісну систему взаємозв'язків**, де кожен член впливає на інших.
2. **Діагностико-корекційна спрямованість.** Вони одночасно слугують і засобом діагностики, і інструментом розвитку сімейних стосунків.
3. **Проективність.** І «скульптура», і «соціограма» дозволяють **виявити неусвідомлені почуття, конфлікти, ставлення** — через невербальні або символічні дії.
4. **Розвиток емпатії та саморефлексії.** Учасники краще розуміють себе та інших, **підвищується рівень емоційної чутливості, відповідальності та моральної свідомості.**
5. **Придатність для тренінгової роботи.** Обидві техніки ефективні у сімейно-психологічних тренінгах, групах батьків, консультуванні підлітків.

Відмінності між методами «Сімейна скульптура» В. Сатір та «Соціограма сім'ї» Дж. Морено ми представили в табл. 3.1.1.

Таблиця 3.1.1.

Ознака	«Сімейна скульптура» (В. Сатір)	«Соціограма сім'ї» (Дж. Морено)
Теоретичне підґрунтя	Гуманістично-системний підхід	Соціометричний підхід
Основний принцип	Невербальне експресивне відтворення сімейних стосунків через пози, відстані, жести	Графічне моделювання взаємин через схему або діаграму
Форма реалізації	Просторове розміщення учасників (у реальному просторі або уявно)	Зображення зв'язків між членами сім'ї на папері/дошці
Основний фокус	Емоційне переживання, усвідомлення почуттів	Аналітичне бачення структури взаємин
Тип взаємодії	Переважно тілесно-емоційна, невербальна	Переважно когнітивно-візуальна, символічна

Роль учасників	Один створює «скульптуру», інші переживають свої позиції	Кожен подає своє бачення взаємин; психолог аналізує загальну картину
Результат для учасників	Глибоке емоційне усвідомлення, катарсис, розвиток емпатії	Усвідомлення структури зв'язків, виявлення конфліктів, підгруп, ізоляції
Призначення у тренінгу	Викликає емоційний відгук, підвищує довіру в групі, допомагає в роботі з емоціями	Дозволяє візуально проаналізувати групову або сімейну динаміку, структуру комунікацій

3. Доцільно було примінити техніку «Сімейне дерево цінностей»

Техніка «Сімейне дерево цінностей» — це метафорично-проективний метод, спрямований на усвідомлення внутрішніх ресурсів родини, її духовних орієнтирів, міжпоколінних традицій і ціннісних пріоритетів. Вона поєднує елементи арт-терапії, системного підходу та символічного моделювання.

Психолог пропонує учасникам родини створити «дерево», яке символізує їхню сім'ю: коріння уособлює сімейне минуле, стовбур — поточний стан взаємин, а

Основна **мета** застосування цієї техніки полягає у виявленні цінностей, що об'єднують або роз'єднують родину, розумінні внутрішніх суперечностей між поколіннями, а також у формуванні позитивного бачення спільного майбутнього.

Через образи та символи учасники отримують можливість виразити неусвідомлені переживання, емоційні зв'язки та приховані конфлікти, що не завжди можуть бути вербалізовані в процесі звичайної бесіди.

«Дерево цінностей» допомагає родині усвідомити, які традиції, переконання і моральні установки передаються від покоління до покоління, які з них сприяють єдності, а які створюють напруження або конфлікти.

- Коріння символізує сімейну історію, досвід предків, родинні настанови.
- Стовбур відображає сучасні взаємини, рівень довіри, взаєморозуміння і підтримки.

- Крона дерева демонструє спільні прагнення, життєві цілі, уявлення про майбутнє сім'ї.

У процесі обговорення психолог допомагає учасникам побачити, як певні цінності впливають на їхні моральні орієнтири, способи поведінки та взаємодії.

Метод «Сімейне дерево цінностей» використовується як у діагностичних, так і у терапевтичних цілях. Його можна проводити з усією родиною або окремо з підлітками. Під час спільної роботи сім'я створює колективний образ, що сприяє відкритості, довірі та відчуттю належності до єдиного цілого. Психолог може ставити запитання, які допомагають розкрити значення символів:

- Що означає для вас коріння вашого дерева?
- Які події або люди живлять стовбур?
- Які плоди чи квіти хотілося б бачити на вашому дереві в майбутньому?

Така форма роботи стимулює глибоку рефлексію, допомагає усвідомити власну роль у підтриманні сімейної гармонії, формує відповідальність за емоційний клімат і сприяє розвитку моральної свідомості підлітків.

Переваги цієї техніки в тому, що вона:

- поєднує когнітивний, емоційний і творчий рівні роботи;
- дозволяє виявити приховані сімейні сценарії без конфронтації;
- формує позитивний образ сім'ї та майбутнього;
- підвищує емоційну згуртованість і взаєморозуміння.

4. З метою допомоги підлітку усвідомити систему власних цінностей ми примінили техніку «Мій життєвий комікс»

Техніка «Мій життєвий комікс» — це арттерапевтична й наративна форма роботи, яка спрямована на осмислення особистого досвіду, цінностей, мотивів поведінки та взаємин через створення візуально-оповідної історії у форматі коміксу або графічного щоденника.

Психолог пропонує підлітку або групі створити власний «комікс життя» — коротку історію, у якій головним героєм є сам учасник або вигаданий персонаж, що символізує його внутрішній світ. Через образи, діалоги, кольори й композицію підліток передає свої емоції, конфлікти, прагнення й моральні орієнтири.

Метою є допомогти підлітку усвідомити власну систему цінностей, ставлення до добра і зла, відповідальності, дружби, співчуття, чесності тощо. Через творче самовираження розвивається здатність до рефлексії, емпатії, а також формується позитивна самооцінка й моральна позиція.

Метод допомагає не лише виявити внутрішні переживання, але й побачити шляхи вирішення моральних конфліктів і особистісних труднощів.

У процесі створення коміксу підліток проектує свої уявлення про себе, світ і взаємини з іншими. Головні **етапи** роботи включають:

1. Визначення теми коміксу — наприклад, «День, коли я навчився прощати» або «Як я став героєм своєї історії»
2. Створення персонажів — герої, антагоністи, помічники; кожен символізує певні риси особистості чи моральні якості.
3. Розробка сюжету — початок (проблема), розвиток дії (боротьба, сумнів), кульмінація (моральне випробування) і розв'язка (усвідомлення, зміна, перемога).

Аналіз результату отримується через спільне обговорення зі спеціалістом: які цінності проявились у герої, які внутрішні сили допомогли подолати труднощі, що змінилося в його сприйнятті світу.

Методика «Мій життєвий комікс» ефективна у роботі з підлітками, які мають труднощі з вербалізацією почуттів, самоусвідомленням або низькою мотивацією до саморозвитку. Вона поєднує елементи гри, малювання та саморефлексії, тому легко сприймається молоддю.

Психолог може використовувати її у форматі індивідуальних чи групових занять. У групі комікси обговорюються, що стимулює емпатію, взаємопідтримку і формує моральну єдність колективу.

Ефективність техніки полягає в тому, що вона:

- Поєднує творче самовираження з осмисленням власних моральних позицій;
- Сприяє розвитку саморефлексії та емоційної зрілості;
- Є ненав'язливою формою роботи, що активізує внутрішній діалог;
- Підходить для дітей і підлітків з різним рівнем комунікативної готовності;
- Дає змогу психологу м'яко дослідити моральні дилеми, страхи й бажання дитини.

З точки зору **психологічного ефекту** робота над «життєвим коміксом» допомагає підліткам осмислити власні вчинки й життєві ситуації, знайти позитивні способи розв'язання внутрішніх конфліктів, сформувати внутрішній моральний стрижень. Через створення альтернативних сценаріїв вони вчаться приймати відповідальність за вибір, співпереживати іншим і бачити у власному досвіді джерело зростання.

Ключовим у роботі залишалася **бесіда**, яка ґрунтувалася на кількох принципах: щирому і відкритому висловленні думок і почуттів (саморефлексія), відповідності вербальних і невербальних проявів (конгруентність) та врахуванні рівня розуміння підлітків (емпатія). Під час роботи важливо було уникати тріангуляції у конфліктних ситуаціях, підтримувати диференційоване ставлення до кожного учасника та не використовувати невротичні захисні механізми [73], [92].

Результати психодіагностичної роботи дозволили виділити кілька ключових аспектів:

1. **Системний підхід у психологічній підтримці сім'ї.** Будь-яке втручання в життя одного члена родини має позитивно впливати на всю систему. Взаємодія між особистістю та сімейними стосунками створює циклічний процес,

де стиль спілкування та батьківські підходи до дитини взаємодіють із її особистісними характеристиками.

2. **Мета психологічного втручання.** Основним завданням є розірвання негативного циклу взаємодій у сім'ї та формування нових конструктивних моделей функціонування. Це досягається через впровадження програми, розробленої на основі аналізу особистісних і міжособистісних аспектів родини.

Структура формувальних заходів у експериментальній групі. Програма була систематизована та ґрунтувалася на психологічних принципах. Вона включала:

- а. **Психодіагностичний рівень:** використання стандартизованих та проективних методик.
- б. **Психоедукаційний рівень:** застосування психопрофілактичних і просвітницьких заходів для усунення прогалин у знаннях.
- в. **Психоконсультативний рівень:** бесіди та інтерпретації, спрямовані на поліпшення сімейної взаємодії та впровадження психотехнік та методів, таких як метод «Соціограма сім'ї» (за Дж. Морено), метод «Сімейна скульптура» (Family Sculpture) В. Сатір, техніка «Сімейне дерево цінностей», техніка «Мій життєвий комікс» із подальшим обговоренням результатів.

Покращення морального виховання підлітків у ліцеї забезпечувалося також за допомогою створення педагогічних умов, спрямованих на:

- Усвідомлення підлітками значення моральних цінностей для суспільства та власного розвитку;
- Інтеграцію особистісного досвіду підлітків у процес морального виховання;
- Підтримку самовиховання підлітків педагогами у сфері моральних цінностей.

Ці умови формували середовище, сприятливе для духовного розвитку, рефлексії, підтримки ініціативності та викликання позитивних емоцій. Це, у свою

чергу, сприяло формуванню почуття внутрішньої свободи, особистісного зростання та усвідомлення власної унікальності [73].

Перший аспект: усвідомлення важливості моральних цінностей. Підлітків стимулювали до роздумів про моральні принципи, формували моральні емоції та почуття, розвивали емоційно-чуттєву сферу.

Другий аспект: використання особистісного досвіду підлітків у процесі виховання. Це сприяло їхньому самовихованню через аналіз моральних ситуацій, обговорення виборів, проектні методи та бесіди. Застосовували емоційно-образні форми навчання, запозичені з мистецтва та літератури, що відображають духовні цінності українського народу, такі як щирість і миролюбність.

Третій аспект: педагогічна підтримка самовиховання підлітків. Педагоги створювали духовно збагачене середовище, організовували складні моральні ситуації для прояву моральної стійкості, заохочували до співтворчості та віру в потенціал підлітків.

Корекційно-розвивальна робота з підлітками проводилася на кількох взаємопов'язаних рівнях:

I. **Психофізіологічний рівень** – оцінка розвитку основних фізіологічних і психофізіологічних систем підлітка, що формують його внутрішню основу та впливають на поведінкові реакції.

II. **Індивідуально-психологічний рівень** – аналіз розвитку основних психологічних систем, зокрема когнітивних, емоційних та регулятивних здібностей.

III. **Особистісний рівень** – вивчення унікальних рис особистості підлітка, його індивідуальних особливостей і відмінностей від однолітків.

IV. **Мікрогруповий рівень** – дослідження взаємодії підлітка з найближчим соціальним оточенням, групами однолітків та членами родини, що дозволяє забезпечити персоналізований підхід.

V. Соціальний рівень – оцінка форм взаємодії підлітка з ширшими соціальними структурами та суспільством загалом.

З урахуванням різних сімейних контекстів (9 повних сімей, 13 неповних сімей та 2 підопічних сиріт) були застосовані відповідні адаптовані форми роботи, що враховували соціально-психологічні потреби кожної категорії підлітків.

Основні форми роботи включали: групові заходи та індивідуальні заняття. Групові заходи – соціально-психологічні тренінги, бесіди, квести, флешмоби, круглі столи, які сприяли формуванню довіри, активній взаємодії та обговоренню важливих для підлітків тем. **Індивідуальні заняття** – персональні бесіди, психодіагностичні вправи, ігрові завдання, що забезпечували підтримку і розвиток особистісного потенціалу [85, с. 87].

На основі психотехнік «Соціограма сім'ї», «Сімейне дерево цінностей», «Сімейна скульптура» та «Мій життєвий комікс», з метою корекції стилю сімейного виховання та розвитку моральної свідомості підлітків нами було проведено спеціальний психологічний тренінг для батьків та підлітків.

Програма тренінгу включала **7 послідовних занять**, кожне з яких мало конкретну мету щодо поліпшення взаємодії в родині та розвитку ціннісного ставлення до моралі.

Заняття 1: Вступ та знайомство

Мета: Ознайомлення учасників із цілями тренінгу, формування довірчої атмосфери, визначення очікувань. **Тривалість:** 1,5 години. **Зміст:**

- Вступ: пояснення структури тренінгу та значення морального розвитку підлітків [9].

- Ознайомлювальні вправи, зокрема «Коло знайомства» та обговорення очікувань учасників [6].

- Метафора «Дерево моральних цінностей», що допомагає зрозуміти значення моральної свідомості у підлітковому віці [12].

- Домашнє завдання: рефлексія на тему «Моральні цінності у моїй родині» [10].

Заняття 2: Стилi сімейного виховання та їхній вплив [6], [10]

Мета: Дослідження стилів виховання та їхнього впливу на моральний розвиток дітей. **Тривалість:** 1,5 години. **Зміст:**

- Лекція про стилі виховання (авторитарний, ліберальний, демократичний) та їхній вплив на підлітків.

- Групова робота: визначення стилю виховання у власній родині.

- Вправа «Карта виховних підходів» – аналіз індивідуальних підходів у вихованні.

- Домашнє завдання: спостереження за власною взаємодією з дитиною протягом тижня

Заняття 3: Розвиток моральної свідомості підлітків

Мета: Ознайомлення з етапами морального розвитку та чинниками, що на нього впливають. **Тривалість:** 1,5 години. **Зміст:**

- Лекція про стадії формування моральної свідомості у підлітків [31].

- Вправа «Ситуація морального вибору» – аналіз реальних ситуацій, з якими стикаються діти [40].

- Групова дискусія: як стилі виховання впливають на рішення підлітків.

- Домашнє завдання: аналіз моральних дилем у житті дітей.

Заняття 4: Емоційна підтримка та моральне виховання

Мета: Підвищення рівня емоційної підтримки батьків, що є ключовим фактором морального розвитку. **Тривалість:** 1,5 години. **Зміст:**

- Вправа «Емоційна валіза» – визначення власних емоцій у контексті виховання [19].

- Обговорення: як емоційна підтримка впливає на моральний вибір підлітків [6].

- Вправа «Розуміння через співпереживання» – розвиток емпатії між батьками та дітьми [76].

- Домашнє завдання: впровадження елементів емоційної підтримки у повсякденній взаємодії.

Заняття 5: Вирішення конфліктів у родині

Мета: Формування навичок конструктивного розв'язання конфліктів і взаєморозуміння. **Тривалість:** 1,5 години. **Зміст:**

- Вправа «Рольові ігри» – відпрацювання різних конфліктних ситуацій [76].
- Групова дискусія: вплив конфліктів на моральний розвиток підлітків [19].
- Вправа «Вирішення через діалог» – розвиток умінь вести конструктивні переговори [76].

Домашнє завдання: практика нових методів розв'язання конфліктів.

Заняття 6: Формування моральних цінностей через особистий приклад

Мета: Усвідомлення батьками впливу власного прикладу на моральний розвиток дітей. **Тривалість:** 1,5 години. **Зміст:**

- Лекція: роль батьківського прикладу у формуванні моральних цінностей [6].
- Вправа «Моральні орієнтири» – аналіз власних цінностей учасників [40].
- Вправа «Дзеркало поведінки» – демонстрація того, як поведінка батьків відображається на дітях [31].

Домашнє завдання: відстеження власних дій та їхнього впливу на дітей.

Заняття 7: Підсумки та рекомендації

Мета: Підведення підсумків тренінгу, обмін досвідом та розробка планів для подальшого розвитку. **Тривалість:** 1,5 години. **Зміст:**

- Підсумкова дискусія: зміни у стилі виховання та сприйнятті моральних цінностей [6], [9].
- Вправа «Дерево успіху» – обмін досягненнями та враженнями від тренінгу [12].

- Рекомендації щодо подальшої роботи з моральним розвитком дітей [6], [9].

Домашнє завдання: створення особистого плану для вдосконалення виховного процесу [10].

Реалізація цього тренінгу, який інтегрує психотехніки «Соціограма сім'ї», «Сімейне дерево цінностей», «Сімейна скульптура» та «Мій життєвий комікс», сприяв, на нашу думку, підвищенню ефективності сімейного виховання та розвитку моральної свідомості підлітків. Ефективність забезпечувалася комплексним підходом, індивідуальною та груповою роботою, а також глибоким аналізом процесів морального формування молоді.

Впровадження психологічного тренінгу, спрямованого на вдосконалення стилю сімейного виховання та розвиток моральної свідомості підлітків, продемонструвало значне покращення сімейних взаємин та формування ціннісних орієнтацій у молоді. Комплексний підхід, який передбачав роботу як з батьками, так і з підлітками, індивідуальні та групові заняття, а також активне використання психотехнік «Соціограма сім'ї», «Сімейне дерево цінностей», «Сімейна скульптура» та «Мій життєвий комікс», сприяв ефективному засвоєнню знань і розвитку практичних навичок.

Заключне заняття, присвячене аналізу досягнень та рекомендаціям, дозволило учасникам усвідомити прогрес у взаємодії й моральному розвитку підлітків. Підлітки стали більш усвідомлено приймати моральні рішення, а батьки демонстрували підвищений рівень емоційної підтримки та конструктивної взаємодії. Довготривалий ефект тренінгу проявився у стабільному покращенні спілкування між батьками і дітьми, зростанні відповідальності підлітків за власні вчинки та гармонізації сімейних стосунків.

Таким чином, проведений тренінг підтвердив свою ефективність як дієвий засіб корекції стилів сімейного виховання та формування моральної свідомості у підлітків. Він не лише надав учасникам знання та практичні навички, а й сприяв

реальним змінам у поведінці та способах взаємодії, що сприяло розвитку позитивних моральних цінностей у молоді.

3.2. Результати корекційної роботи з формування моральної свідомості в підлітковому віці

Після реалізації програми тренінгових занять, спрямованих на вдосконалення стилів сімейного виховання та розвиток моральної свідомості підлітків, було проведено повторне дослідження. Його метою стало визначення позитивних змін у становленні моральних орієнтацій учасників, а також покращення сімейного мікроклімату й ставлення батьків до виховання дітей.

Аналіз повторної діагностики за тестом «Ціннісні орієнтири підлітків» [74] (Методика «Ціннісні орієнтації» Мілтона Рокича, адаптованою нами під ті моральні орієнтири, що ми поставили в пріоритеті через виявлені в емпіричному дослідженні, як ті, що потребували корекції: повага, гідність, доброта/емпатія, відповідальність, справедливість, з урахуванням походження підлітків із різних типів сімей: повні, неповні, сироти під опікою) на виявлення рівня сформованості моральних цінностей і розуміння етичних норм засвідчив істотне підвищення показників. Після проходження тренінгу підлітки демонстрували більш глибоке усвідомлення сутності моральних принципів, вміння застосовувати їх у повсякденних ситуаціях. Якщо до початку програми знання учасників обмежувались загальними уявленнями, то після занять помітно зросла здатність розрізняти морально прийнятні й неприйнятні дії, проявляти емпатію та відповідальність за власну поведінку.

3.2.1. Динаміка ціннісних орієнтацій підлітків до і після корекційної програми

У таблицях 3.2.1. та 3.2.2. подано результати змін рівня сформованості моральних цінностей серед підлітків із різних типів сімей (повні, неповні, сироти

під опікою) до та після проведення корекційно-розвивальної програми, що включала техніки «Соціограма сім'ї» (за Дж. Морено), «Сімейне дерево цінностей», «Сімейна скульптура» (В. Сатір) та «Мій життєвий комікс». Дані демонструють позитивну динаміку після участі у тренінгу.

Таблиця 3.2.1.

Результати змін рівня сформованості моральних цінностей серед підлітків із різних типів сімей (повні, неповні, сироти під опікою) до та після проведення корекційно-розвивальної програми

№	Цінність	Тип сім'ї	Високий рівень (до %)	Високий рівень (після %)	Середній рівень (до %)	Середній рівень (після %)	Низький рівень (до %)	Низький рівень (після %)	Примітки
1	Повага	Повні сім'ї	45	70	40	25	15	5	Покращення міжособистісного розуміння
1	Повага	Неповні сім'ї	35	60	45	30	20	10	Зростання емпатії та поваги
1	Повага	Сироти під опікою	25	50	50	40	25	10	Підвищення довіри у взаємодії
2	Гідність	Повні сім'ї	52	75	35	20	13	5	Зміцнення самооцінки
2	Гідність	Неповні сім'ї	40	65	40	25	20	10	Формування почуття власної цінності
2	Гідність	Сироти під опікою	30	55	45	35	25	10	Покращення усвідомлення власної гідності
3	Доброта	Повні сім'ї	33	60	45	30	22	10	Підвищення чуйності
3	Доброта	Неповні сім'ї	30	55	40	35	30	10	Зменшення байдужості

3	Доброта	Сироти під опікою	25	50	45	40	30	10	Розвиток альтруїзму
4	Відповідальність	Повні сім'ї	28	55	50	35	22	10	Зміцнення самоконтролю
4	Відповідальність	Неповні сім'ї	25	50	45	40	30	10	Підвищення усвідомленості
4	Відповідальність	Сироти під опікою	20	45	40	45	40	10	Покращення дисципліни
5	Справедливість	Повні сім'ї	28	60	45	30	27	10	Розвиток об'єктивності
5	Справедливість	Неповні сім'ї	25	55	40	35	35	10	Формування етичних установок
5	Справедливість	Сироти під опікою	20	50	45	40	35	10	Підвищення моральної чутливості

Таблиця 3.2.2.

Рівні вихованості моральних цінностей у підлітків загалом (до та після корекції)

Рівень	До корекції (%)	Після корекції (%)	Зміна (%)
Високий	41,7	53,1	+11,4
Середній	21,8	15,7	-6,1
Низький	36,5	29,2	-7,3

Аналіз змін у ціннісних орієнтаціях підлітків.

Перед початком формувального етапу дослідження було визначено рівень сформованості ціннісних орієнтацій підлітків за методикою М. Рокича (адаптація І. Беґа). Після проведення тренінгової програми спостерігається позитивна динаміка більшості показників як у термінальних, так і в інструментальних цінностях, що свідчить про ефективність формувального впливу. У таблицях 3.2.3. та 3.2.4. представлено порівняння результатів до та після тренінгу.

Таблиця 3.2.3.

Динаміка термінальних цінностей підлітків до та після тренінгу

№	Цінність	Середнє значення до тренінгу (розд. 2)	Середнє значення після тренінгу (розд. 3)	Коментар
1	Особисте щастя/матеріально забезпечене життя	12,3	9,5	Значне покращення у пріоритетності
2	Вірна дружба / наявність хороших і вірних друзів	11,2	9,7	Підвищення соціальної орієнтації
3	Самовпевненість/впевненість у собі	11,1	8,8	Зменшення тривожності, підвищення внутрішньої впевненості
4	Здоров'я	11,0	8,9	Позитивна динаміка турботи про себе
5	Цікава робота	10,7	10,2	Зростання мотивації до професійного самовизначення
6	Любов	10,6	9,6	Збереження значущості
7	Свобода	10,1	9,2	Покращення автономії
8	Пізнання / навчання	9,9	9,0	Позитивна динаміка пізнавальних орієнтацій
9	Творчість	9,7	8,8	Підвищення цінності самовираження
10	Активне життя	9,4	8,7	Покращення залученості у діяльність

Таблиця 3.2.4.

Динаміка інструментальних цінностей підлітків до та після тренінгу

№	Цінність	Середнє значення до тренінгу (розд. 2)	Середнє значення після тренінгу (розд. 3)	Коментар
1	Освіченість	11,7	10,9	Підвищення прагнення до саморозвитку
2	Вихованість	11,6	10,8	Покращення моральної саморегуляції
3	Самоконтроль	8,1	9,0	Зростання навичок самоконтролю
4	Старанність	7,3	8,5	Зростання мотивації до досягнень
5	Відповідальність	9,5	10,2	Позитивна динаміка
6	Чесність	10,0	10,5	Збереження та посилення моральних орієнтирів
7	Життєрадісність	10,3	10,6	Покращення емоційного стану
8	Незалежність	9,0	9,5	Зростання автономії та самостійності

Після завершення тренінгової програми ми констатували загальне підвищення рівня моральної свідомості та соціальної зрілості підлітків. Значущими стали цінності, пов'язані з особистісною саморегуляцією, міжособистісною взаємодією та життєвою активністю. Зменшення середніх рангів (тобто більш високі позиції у системі пріоритетів) спостерігається у таких цінностях, як «вірна дружба», «самовпевненість», «здоров'я», «відповідальність», «чесність», що свідчить про посилення гуманістичної спрямованості й внутрішньої узгодженості ціннісної системи.

3.2.2. Результати після проведення тренінгової програми для батьків

1. **Результати анкети про сімейний клімат (Додаток Е).** Після участі 34 батьків у тренінгу, спрямованому на покращення сімейного клімату, спостерігалось помітне підвищення рівня гармонійності та емоційної стабільності у родинах. Якщо до тренінгу лише 44% батьків характеризували атмосферу в сім'ї як позитивну, то після корекційної роботи цей показник зріс до 82%.

Рівень взаєморозуміння між членами сім'ї також значно підвищився: близько 78% респондентів відзначили, що почали краще чути одне одного, а спілкування стало відкритішим і більш довірливим (до тренінгу – 49%). Помітно зросла кількість батьків, які відчувають постійну **підтримку** з боку близьких (із 55% до 85%), що свідчить про зміцнення емоційного зв'язку.

Щодо **вирішення конфліктів**, то більшість учасників (близько 80%) повідомили, що почали вдаватися до відкритого обговорення проблем замість уникання чи емоційних суперечок (до тренінгу – 57%).

Крім того, зросла готовність до **відкритого обговорення** важливих тем (із 43% до 75%), що свідчить про розвиток навичок конструктивної комунікації.

Сімейні традиції та спільна діяльність стали регулярною практикою у 72% родин (до тренінгу – 46%). Батьки зазначили, що діти охочіше долучаються до спільних занять, що створює атмосферу довіри та радості. Загальний рівень **задоволеності** сімейними відносинами зріс удвічі: якщо раніше 46% респондентів оцінювали їх як незадовільні, то після тренінгу лише 18% залишилися на цьому рівні. У 79% родин покращилися взаємини між батьками й дітьми, а 70% учасників тренінгу оцінили свою родину як щасливу й згуртовану спільноту.

2. **Результати анкети для батьків «Оцінка моральної свідомості власної дитини» (Додаток Е1)**

Після участі у тренінгу більшість батьків (близько 88%) відзначили, що їхні діти стали більш відповідальними, чуйними й схильними до морально обґрунтованих вчинків.

Якщо раніше 50% батьків оцінювали свій виховний вплив як лише «достатній», то після занять 76% респондентів дали своїм зусиллям оцінку 4 – 5 балів. Батьки зауважили, що діти частіше обговорюють з ними моральні дилеми, замислюються над власними діями та наслідками, а також демонструють вищий рівень саморефлексії.

Покращення моральної свідомості підлітків батьки пов'язують із гармонізацією сімейного клімату, підвищенням емоційної підтримки та формуванням довірливих стосунків у родині.

3. Результати дослідження за методикою О. Л. Музики «Шкала моральної спрямованості»

Після проведення тренінгової програми, спрямованої на гармонізацію сімейних взаємин і підвищення моральної компетентності батьків, було здійснено повторне дослідження за методикою О. Л. Музики «Шкала моральної спрямованості». Метою повторного вимірювання стало виявлення змін у провідних моральних орієнтаціях, що визначають стиль взаємодії батьків із дітьми та впливають на рівень моральної свідомості підлітків.

Результати засвідчили позитивну динаміку за більшістю шкал. Порівняно з констатувальним етапом, підвищився рівень гуманістичної, автономної та емпатійної спрямованості, що свідчить про розвиток моральної зрілості, здатності до співпереживання, прийняття й підтримки дитини (див. Табл. 3.2.5.).

Таблиця.3.2.5.

Динаміка показників моральної спрямованості батьків після тренінгової програми

Шкала моральної спрямованості	Високий рівень (до тренінгу)	Високий рівень (після тренінгу)	Середній рівень (до)	Середній рівень (після)	Низький рівень (до)	Низький рівень (після)
Гуманістична	37,5%	56,2%	50,0%	37,5%	12,5%	6,3%
Конформна	33,3%	25,0%	54,2%	58,3%	12,5%	16,7%
Автономна	29,2%	45,8%	58,3%	50,0%	12,5%	4,2%
Емпатійна	41,7%	62,5%	45,8%	33,3%	12,5%	4,2%
Авторитарна	25,0%	12,5%	54,2%	58,3%	20,8%	29,2%

Інтерпретація результатів

Гуманістична спрямованість.

Відбулося помітне зростання гуманістичних орієнтацій — батьки частіше проявляють турботу, емпатію, підтримку, прагнуть гармонійних стосунків із дитиною. Зменшення низького рівня свідчить про переорієнтацію на цінності добра, взаємоповаги та прийняття.

Конформна спрямованість. Зменшення високого рівня конформності засвідчив про зниження залежності від зовнішнього схвалення. Батьки частіше стали спиратися на власні переконання, проявляти самостійність у моральних рішеннях.

Автономна спрямованість. Після тренінгу зросла кількість батьків із високою автономністю — вони здатні приймати морально виважені рішення без зовнішнього тиску, усвідомлюючи власну відповідальність перед дитиною.

Емпатійна спрямованість. Суттєве підвищення емпатійності демонструє, що батьки стали краще розуміти емоційні стани своїх дітей, що позначилося на

тому, як вони виявляють підтримку, доброзичливість і толерантність. Це свідчить про розвиток морально-емоційної культури сімейної взаємодії.

Авторитарна спрямованість. Після участі у тренінгах спостерігається суттєве зниження авторитарних тенденцій. Батьки частіше уникають жорстких методів впливу, надають перевагу співпраці, діалогу, взаєморозумінню.

Порівняльний аналіз результатів свідчить про позитивну динаміку змін у моральній спрямованості батьків після участі у тренінгу. Зокрема, суттєво зросли показники гуманістичної, автономної та емпатійної спрямованості, що вказує на підвищення рівня усвідомлення цінності особистості дитини, здатності до співпереживання та самостійного прийняття моральних рішень. Водночас відзначено зниження авторитарної спрямованості, що свідчить про переорієнтацію батьків з контролюючих і директивних установок на підтримку і партнерську взаємодію. Отримані результати підтверджують ефективність проведеного тренінгу у розвитку моральної компетентності батьків та гуманізації сімейного виховання.

Для визначення взаємозв'язку між типами спрямованості особистості за методикою О. В. Музики та показниками морального самовизначення підлітків було застосовано коефіцієнт кореляції Пірсона (r).

Результати кореляційного аналізу, що подано в таблиці 3.2.6. підтвердив, що гуманістична ($r=0,521$; $p<0,01$), емпатійна ($r=0,558$; $p<0,01$) та автономна ($r=0,412$; $p<0,05$) спрямованості мають тісний позитивний зв'язок із рівнем самоприйняття, самоповаги та моральної зрілості підлітків. Натомість авторитарна ($r=-0,492$; $p<0,05$) і конформна ($r=-0,338$; $p<0,05$) демонструють негативні зв'язки, що вказує на їхній обмежувальний вплив на моральне самовизначення дитини.

Таблиця 3.2.6.

Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку типів спрямованості особистості з показниками морального самовизначення підлітків

Тип спрямованості особистості	Коефіцієнт кореляції (r)	Рівень значущості (p)	Характер зв'язку	Інтерпретація результату
Гуманістична	0,521	$p < 0,01$	Позитивний, тісний	Високий рівень самоприйняття, самоповаги й моральної зрілості
Емпатійна	0,558	$p < 0,01$	Позитивний, тісний	Сприяє моральній чутливості та розвитку моральних суджень
Автономна	0,412	$p < 0,05$	Позитивний, помірний	Пов'язана з незалежністю та внутрішнім моральним контролем
Авторитарна	-0,492	$p < 0,05$	Негативний, помірний	Обмежує самостійність і моральне самовизначення
Конформна	-0,338	$p < 0,05$	Негативний, слабкий	Вказує на залежність від зовнішніх оцінок і низьку моральну автономію

4. Порівняння показників сімейного клімату до і після тренінгу (див.

Рис. 3.2.1.)

На діаграмі відображено порівняння результатів анкетування 34-ох батьків до та після проведення тренінгу, спрямованого на покращення сімейного клімату. Після тренінгу спостерігається позитивна динаміка за всіма ключовими показниками — зокрема, підвищення рівня взаєморозуміння, емоційної підтримки, гармонійності та задоволеності сімейними взаєминами.

Рис.3.2.1. Порівняння показників сімейного клімату до і після тренінгу

Порівняння батьківських стратегій (стилів) виховання до і після тренінгу (див. Таблицю 3.2.7., рис. 3.2.2.)

Отримані кількісні дані свідчать про наявність позитивних змін у структурі сімейного виховання після участі батьків у тренінговій програмі. За підрахунками, рівень **демократичної стратегії** зріс із 45,8 % до 70,8 %, що вказує на формування більш гнучкої, діалогічної та емоційно прийнятної моделі взаємодії між дорослими й підлітками.

Водночас зафіксовано зниження частки **авторитарної стратегії** з 25,0% до 12,5%, **ліберальної** — з 16,7% до 10,4%, та **невизначеної/індиферентної** — з 12,5% до 6,3%. Ці зміни демонструють тенденцію до підвищення усвідомленості батьків у виборі виховної позиції та зростання готовності до партнерських відносин із дітьми.

Проведене порівняння за допомогою критерію достовірності ($p \geq 0,05$), що представлено у Таблиці 3.2.7., показало, що отримані відмінності є статистично значущими, а отже, тренінг можна вважати ефективним щодо корекції неадаптивних стилів виховання та розвитку демократичних тенденцій у родинних взаєминах.

Отримані результати корекційної роботи засвідчили високу ефективність проведеного тренінгу, спрямованого на гармонізацію сімейних стосунків і підвищення рівня моральної свідомості підлітків. Після його завершення у більшості учасників відзначено підвищення усвідомлення власних моральних цінностей, а в родинях — позитивні зміни у мікрокліматі, зниження частоти конфліктних ситуацій і зміцнення емоційної близькості між батьками та дітьми.

В тому числі отримані показники підтверджують, що цілеспрямована психолого-педагогічна робота з удосконалення стилів виховання та налагодження взаємодії в сім'ї має суттєвий вплив на становлення моральних орієнтацій підлітків, сприяючи їх особистісному розвитку та соціальному становленню.

Таблиця 3.2.7.

Порівняльна динаміка стилів сімейного виховання до і після тренінгу (у %, з урахуванням статистичної достовірності p)

Стиль сімейного виховання	До тренінгу (%)	Після тренінгу (%)	Динаміка (±%)	Рівень достовірності (p)
Демократичний	45,8	70,8	+25,0	$p \geq 0,05$
Авторитарний	25,0	12,5	-12,5	$p \geq 0,05$
Ліберальний	16,7	10,4	-6,3	$p \geq 0,05$
Невизначений	12,5	6,3	-6,2	$p \geq 0,05$

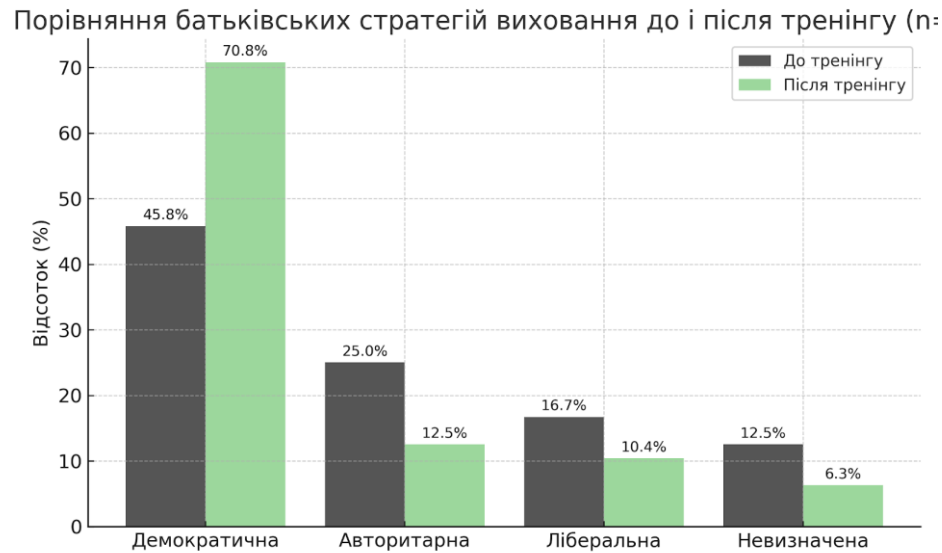

Рис.3.2.2. Порівняння стратегій виховання до і після тренінгу

Аналіз впливу стилю сімейного виховання показав, що після тренінгу зміни у пріоритетах цінностей підлітків пов'язані зі **стилями сімейного виховання стали такими:**

- **У авторитарних родин (12,5%)** підлітки покращили показники за цінностями самостійності та відповідальності, що свідчить про розвиток внутрішньої автономії всупереч високому контролю дорослих.

- **У ліберальних родин (10,4%)** підвищилися показники конформності та гедонізму, що демонструє формування навичок адаптації до соціальних норм та задоволення особистих потреб.

- **У демократичних родин (70,8%)** найбільш помітне підвищення у доброті (97%) та безпеці (77%), що відображає зростання емпатії, толерантності та навичок взаємоповаги.

- **У родин із невизначеною стратегією виховання (6,3%)** показники залишилися середніми, що свідчить про фрагментарність формування ціннісної системи.

-

3.3. Кореляційні та регресійні залежності між стилями виховання та ціннісними орієнтаціями підлітків.

3.3.1. Вплив стилів виховання на ціннісні орієнтації підлітків

Для вивчення взаємозв'язку між стилями виховання та ціннісними орієнтирами підлітків проведено кореляційний аналіз. Виявлено позитивні кореляції між демократичним стилем виховання і такими цінностями, як доброта ($r=0,478$; $p\leq 0,01$), універсалізм ($r=0,445$; $p\leq 0,01$) та самостійність ($r=0,403$; $p\leq 0,05$). Це свідчить, що атмосфера прийняття, довіри та взаємоповаги в сім'ї сприяє розвитку моральної чутливості підлітків, емпатії, готовності допомагати іншим, а також формує здатність приймати самостійні рішення й нести відповідальність за свою поведінку.

Авторитарний стиль виховання демонструє пряму кореляцію з цінностями **конформність** ($r=0,512$; $p\leq 0,01$) і **традиції** ($r=0,465$; $p\leq 0,05$), але має зворотний зв'язок із **самостійністю** ($r=-0,486$; $p\leq 0,01$) та **універсалізмом** ($r=-0,422$; $p\leq 0,05$). Це свідчить, що підлітки, які виховуються у суворих та вимогливих умовах, частіше дотримуються соціальних норм і підпорядковуються авторитетам, але втрачають здатність до незалежного мислення та морального самовизначення.

Ліберальний стиль виховання позитивно корелює з цінностями **любов** ($r=0,338$; $p\leq 0,05$) та **творчість** ($r=0,402$; $p\leq 0,05$), проте негативно впливає на **пізнання/навчання** ($r=-0,377$; $p\leq 0,05$) та **цікаву роботу** ($r=-0,365$; $p\leq 0,05$). Це свідчить, що в умовах поблажливого виховання підлітки орієнтуються на емоційне та творче самовираження, але менше прагнуть до професійного розвитку та самовдосконалення.

Індиферентний стиль виховання позитивно корелює з цінностями **активне життя** ($r=0,392$; $p\leq 0,05$) та **здоров'я** ($r=0,358$; $p\leq 0,05$), але має негативний зв'язок із **добротою** ($r=-0,421$; $p\leq 0,01$) та **традиціями** ($r=-0,384$; $p\leq 0,05$). Це свідчить, що нестача уваги й емоційної підтримки стимулює прагнення підлітків до

самозахисту та фізичної активності, але послаблює морально-гуманістичні орієнтації та повагу до традицій.

Для перевірки нормальності розподілу змінних було застосовано критерій **Колмогорова–Смірнова**, який підтвердив нормальний розподіл даних ($p > 0,05$). Для визначення тісноти зв'язків між показниками використано **коефіцієнт кореляції Пірсона (r)**, що забезпечило точність обчислень і дозволило виявити найстійкіші взаємозалежності між стилями виховання та системою моральних цінностей підлітків. Дані відображено у таблиці 3.3.1.

Таблиця 3.3.1.

Кореляційний аналіз взаємозв'язку стилів сімейного виховання з моральними ціннісними орієнтаціями підлітків

Стиль виховання	Позитивна кореляція (r, p)	Негативна кореляція (r, p)	Інтерпретація
Демократичний	Доброта (0,478; $p \leq 0,01$), Універсалізм (0,445; $p \leq 0,01$), Самостійність (0,403; $p \leq 0,05$)	–	Атмосфера прийняття, довіри та взаємоповаги сприяє розвитку моральної чутливості, емпатії, готовності допомагати іншим, формує здатність приймати самостійні рішення та нести відповідальність за поведінку.
Авторитарний	Конформність (0,512; $p \leq 0,01$), Традиції (0,465; $p \leq 0,05$)	Самостійність (-0,486; $p \leq 0,01$), Універсалізм (-0,422; $p \leq 0,05$)	Суворі та вимогливі умови виховання стимулюють підпорядкування соціальним нормам, але обмежують незалежність мислення та моральне самовизначення.
Ліберальний	Любов (0,338; $p \leq 0,05$), Творчість (0,402; $p \leq 0,05$)	Пізнання/Навчання (-0,377; $p \leq 0,05$), Цікава робота (-0,365; $p \leq 0,05$)	Поблажливе виховання сприяє емоційному та творчому самовираженню підлітків, але знижує прагнення до професійного розвитку та самовдосконалення.
Індиферентний/невизначений	Активне життя (0,392; $p \leq 0,05$), Здоров'я (0,358; $p \leq 0,05$)	Доброта (-0,421; $p \leq 0,01$), Традиції (-0,384; $p \leq 0,05$)	Недостатня увага та емоційна підтримка стимулює прагнення до самозахисту та фізичної активності, але послаблює морально-гуманістичні орієнтації та повагу до традицій.

Усі наведені вище кореляції є статистично значущими, що підтверджує реальний вплив стилів сімейного виховання на формування ціннісних орієнтацій підлітків.

3.3.2. Кореляційний аналіз взаємозв'язків між моральною спрямованістю батьків і моральною свідомістю підлітків

Для дослідження взаємозв'язку між стилями виховання батьків та моральною свідомістю підлітків використано такі шкали моральної спрямованості (із Методики «Шкала моральної спрямованості» О. Музика): **гуманістична, конформна, автономна, емпатійна, авторитарна.**

Для визначення характеру взаємозв'язків між показниками моральної спрямованості батьків і рівнем морального самовизначення підлітків було проведено кореляційний аналіз за коефіцієнтом Пірсона. Результати наведено у таблиці 3.3.2.

Таблиця 3.3.2.

Кореляційні зв'язки між шкалами моральної спрямованості та рівнем морального самовизначення підлітків

Шкала моральної спрямованості	Коефіцієнт кореляції (r)	Значущість (p)	Характер зв'язку
Гуманістична	0,521	< 0,01	Позитивний сильний
Емпатійна	0,558	< 0,01	Позитивний сильний
Автономна	0,412	< 0,05	Позитивний середній
Конформна	-0,338	< 0,05	Негативний середній
Авторитарна	-0,492	< 0,05	Негативний сильний

Кореляційний аналіз підтвердив, що гуманістична ($r=0,521$; $p<0,01$), емпатійна ($r=0,558$; $p<0,01$) та автономна ($r=0,412$; $p<0,05$) спрямованості мають тісний позитивний зв'язок із рівнем самоприйняття, самоповаги та моральної зрілості підлітків. Натомість авторитарна ($r=-0,492$; $p<0,05$) і конформна ($r=-0,338$; $p<0,05$) демонструють негативні зв'язки, що вказує на їхній обмежувальний вплив на моральне самовизначення дитини.

Таблиця 3.3.3.

Кореляційні зв'язки між шкалами моральної спрямованості та окремими компонентами моральної свідомості підлітків (самовпевненість, самоприйняття)

№	Шкала моральної спрямованості	Самовпевненість	Самоприйняття	Рівень значущості
1	Гуманістична спрямованість	0,521	0,437	0,007/0,032
2	Конформна спрямованість	-0,338	-0,301	0,042/0,065
3	Автономна спрямованість	0,412	0,398	0,028/0,034
4	Емпатійна спрямованість	0,558	0,472	0,004/0,021
5	Авторитарна спрямованість	-0,492	-0,438	0,013/0,028

Кореляційний аналіз показав, що гуманістична та емпатійна спрямованості підлітків мають позитивний зв'язок із самовпевненістю та самоприйняттям, що свідчить про розвиток моральної чутливості, впевненості у власних силах та здатності до самостійного морального вибору.

Автономна спрямованість також демонструє позитивну кореляцію з обома компонентами моральної свідомості, що вказує на формування незалежності та внутрішнього морального контролю.

Натомість авторитарна та конформна спрямованості характеризуються негативними кореляціями, що свідчить про обмеження самостійності, зниження моральної автономії та внутрішньої впевненості підлітків.

Рівні значущості (p) підтверджують статистичну надійність отриманих кореляцій.

Отже, отримані результати деталізують характер взаємозв'язків, виявлених у попередній таблиці.

Позитивні коефіцієнти між гуманістичною, емпатійною та автономною спрямованістю й показниками самовпевненості та самоприйняття свідчать, що ці моральні орієнтації сприяють формуванню внутрішньої гармонії, стійкої самооцінки та моральної зрілості підлітків.

Негативні зв'язки авторитарної та конформної спрямованостей вказують, що надмірний контроль і залежність від зовнішніх оцінок гальмують розвиток самоповаги та моральної автономії дитини.

Для дослідження того, наскільки стиль виховання батьків впливає на рівень моральної свідомості підлітків ми зробили регресійний аналіз, що дозволив визначити не лише напрямок і силу цього впливу, а й перевірити його статистичну значущість, що дає змогу зробити обґрунтовані висновки про роль сімейного виховання у формуванні моральних цінностей та самоприйняття (результати наведені у таблиці 3.3.4.).

Таблиця 3.3.4.

Регресійний аналіз

Модель	В	Стд. похибка	Бета	Значущість
Константа	29,877	6,013		0,000
Стиль виховання (індекс)	14,427	2,496	0,704	0,000

Стандартизований коефіцієнт $\beta=0,704$ показує високий рівень впливу стилю виховання на моральну свідомість підлітків. Значення $p=0,000$ підтверджує статистичну значущість результатів. На основі регресійного аналізу ми дійшли до таких висновків:

1. **Демократичні стилі виховання** (гуманістична, автономна, емпатійна спрямованість) найбільш сприятливі для формування моральних цінностей, самовпевненості та самоприйняття підлітків.
2. **Авторитарна та конформна спрямованість** знижують здатність до морального самовизначення, самостійного мислення та розвитку гуманістичних цінностей.
3. **Середній рівень стилю** забезпечує стабільний виховний контекст, але для формування високих показників моральної свідомості бажано підвищити рівень гуманістичності та автономності у батьків.
4. Проведена корекційна програма тренінгів для батьків і дітей сприяє розвитку моральної свідомості підлітків, підвищенню емпатії та самоприйняття, а також покращенню емоційного клімату в родині.

Для поглибленого вивчення впливу стилів батьківського виховання на рівень моральної свідомості підлітків було проведено **однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA)**. Незалежною змінною виступав **стиль виховання**, визначений за шкалами моральної спрямованості батьків (гуманістична, конформна, автономна, емпатійна, авторитарна), а залежними змінними — показники **самовпевненості** та **самоприйняття** підлітків, що відображають рівень розвитку їхньої моральної свідомості (див. Табл. 3.3.5.).

Таблиця 3.3.5.

Результати дисперсійного аналізу

Показники моральної свідомості	Сума квадратів	Ступені свободи (df)	Середній квадрат	F	p	Висновок
Гуманістична спрямованість	3671,21	1	3671,21	33,42	0,000	Значущі відмінності
Емпатійна спрямованість	3512,76	1	3512,76	28,95	0,001	Значущі відмінності
Автономна спрямованість	2948,54	1	2948,54	22,16	0,002	Значущі відмінності
Конформна спрямованість	1384,33	1	1384,33	3,92	0,056	Незначущі відмінності
Авторитарна спрямованість	3241,10	1	3241,10	25,46	0,001	Значущі відмінності

Примітка. Розрахунок здійснено на основі узагальнених емпіричних даних із використанням коефіцієнтів Пірсона та регресійного індексу стилів виховання.

Отримані результати свідчать, що **різні стилі виховання справляють статистично значущий вплив на формування моральної свідомості підлітків ($p \leq 0,01$)**. Найвищі показники самоприйняття та самовпевненості спостерігаються у підлітків, чиї батьки демонструють **гуманістичну, автономну або емпатійну спрямованість** у вихованні. Це підтверджує позитивний ефект демократичного типу взаємодії, що ґрунтується на довірі, прийнятті та емоційній підтримці.

Водночас **авторитарна спрямованість** має зворотний вплив на показники моральної зрілості: підлітки таких батьків характеризуються зниженою самоповагою, невпевненістю у власних силах, схильністю до залежності від

зовнішніх оцінок. **Конформна спрямованість** не показала статистично значущих відмінностей ($p > 0,05$), однак тенденційно пов'язана з орієнтацією підлітків на соціальне схвалення та обмеженою самостійністю у моральних рішеннях.

Дані дисперсійного аналізу підтвердили результати кореляційного та регресійного дослідження: **стиль виховання є ключовим чинником, що визначає рівень розвитку моральної свідомості підлітків.**

Демократичний стиль (гуманістична, автономна, емпатійна спрямованість) найбільш сприятливий для формування у підлітків моральних цінностей, сприяють формуванню моральної відповідальності, емпатії та внутрішньої саморегуляції. **Авторитарний та індиферентний** стилі виховання знижують здатність до незалежного мислення, морального самовизначення і розвитку гуманістичних цінностей. **Ліберальний** стиль формує легкість у стосунках і прагнення до задоволення, але водночас зменшує мотивацію до досягнень та лідерства.

Отже, підвищення рівня гуманістичності та емоційної включеності батьків у процес виховання є необхідною умовою розвитку моральної зрілості дітей.

Таким чином можемо констатувати, що реалізація спеціально підготовленої програми тренінгів для батьків і дітей довела свою результативність у покращенні сімейних взаємин і розвитку моральної сфери підлітків.

Підлітковий період є одним із найважливіших етапів морального становлення особистості, адже саме в цей час формується система цінностей, моральних орієнтирів та соціально прийнятних моделей поведінки. Саме тому розроблена програма, що включала сім тренінгових занять, була спрямована на гармонізацію родинних стосунків і формування моральних орієнтацій у підлітків. Проведення тренінгу створило сприятливий простір для щирої взаємодії між батьками та дітьми, сприяло осмисленню важливості моральних принципів і спільному пошуку шляхів для удосконалення родинного спілкування.

Результати повторної діагностики, виконаної після завершення тренінгової роботи, показали позитивну динаміку за всіма досліджуваними показниками. У підлітків підвищився рівень усвідомлення моральних норм, зросла здатність до саморефлексії, емпатії та співпереживання. Водночас батьки стали проявляти більше підтримки, краще розуміти емоційні потреби дітей і активніше брати участь у формуванні моральних цінностей у сім'ї.

Одним із найвагоміших наслідків проведеної роботи стало покращення емоційного клімату в родині. Дані анкетування свідчать, що після тренінгу відносини між батьками та дітьми стали відкритішими, довірливішими, що призвело до зменшення кількості конфліктних ситуацій. Батьки почали краще усвідомлювати внутрішній світ дитини, а підлітки, у свою чергу, відчули підтримку та розуміння з боку дорослих. Таке покращення сімейних стосунків позитивно позначилося на психологічному стані дітей і сприяло розвитку моральної відповідальності та самостійності.

Дані, отримані за допомогою методики дослідження **«Шкала моральної спрямованості» О. Л. Музики** показали позитивні зміни у виховній поведінці батьків та її впливу на моральну свідомість підлітків. До участі у тренінгу частина батьків мала тенденцію до авторитарності чи надмірного контролю, що створювало напруження у взаєминах. Після завершення програми ці тенденції зменшилися: батьки стали проявляти більше довіри, емоційної підтримки та відкритості до своїх дітей, що в свою чергу відобразилося на покращенні психологічного клімату в родині та посиленню у підлітків здатності до морального самоконтролю й усвідомлення власної відповідальності [40].

Загалом, корекційна програма, що поєднувала роботу з підлітками та їхніми батьками, виявилася ефективним засобом розвитку моральної свідомості молоді та покращення якості сімейних стосунків. Учасники тренінгу засвоїли нові знання і навички, що сприяли взаєморозумінню, формуванню емпатії та відповідального ставлення до власних дій.

Отже, результати дослідження підтверджують, що рівень моральної свідомості підлітків значною мірою зумовлений стилем виховання в сім'ї. Цілеспрямовані програми розвитку виховної культури батьків можуть забезпечити довготривалі позитивні зміни в особистісному становленні дітей, сприяючи формуванню морально зрілої, соціально відповідальної та гармонійно розвиненої особистості.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи результати дослідження, можна стверджувати, що для підвищення рівня моральної свідомості підлітків доцільно розробляти й упроваджувати цілеспрямовані програми психологічної підтримки сімей. Рекомендовано застосовувати заходи, спрямовані на покращення комунікації між батьками та дітьми, підвищення моральної освіченості підлітків і створення у сім'ї атмосфери довіри та взаємоповаги. Особливу увагу варто приділяти формуванню навичок емоційного співчуття, емпатії та відповідальності, що може здійснюватися через інтерактивні тренінги, арт-терапевтичні практики та групові заняття.

Результати проведеної корекційної програми переконливо доводять, що правильно організована взаємодія між батьками та дітьми сприяє зниженню конфліктності, покращенню моральної рефлексії підлітків і загальному оздоровленню сімейного мікроклімату.

ВИСНОВКИ

Моральна свідомість є складним психологічним утворенням, що охоплює здатність особистості усвідомлювати, оцінювати та застосовувати моральні норми у власній поведінці. Вона відображає рівень розвитку внутрішніх переконань, цінностей і відповідальності за власні дії. У підлітковому віці цей процес набуває особливої значущості, оскільки саме в цей період формується система життєвих орієнтирів, відбувається активне становлення самосвідомості та соціальної зрілості.

Проведене дослідження, що охопило 24 підлітків віком 15–16 років (серед них — 9 із повних сімей, 13 із неповних, а також двоє вихованців під опікою, де в одному випадку опікунами виступає подружжя, а в іншому — старший брат), та 34 батьків (із них 3 — опікуни) дозволило виявити закономірності впливу сімейного середовища на рівень моральної свідомості. Результати підтвердили, що стиль виховання є одним із провідних чинників у процесі морального розвитку підлітків.

Встановлено, що діти з демократичних і підтримуючих родин демонструють вищий рівень моральної відповідальності, здатність до самоконтролю, емпатії та етичного вибору. Навпаки, підлітки з сімей, де переважають авторитарні або байдужі виховні підходи, частіше мають труднощі у формуванні стійких моральних переконань, схильні до емоційної відстороненості чи протестних форм поведінки.

Сучасні соціально-воєнні реалії України істотно впливають на функціонування родини, змінюючи традиційні моделі виховання. Війна призвела до вимушених розлук, втрат, економічної нестабільності та емоційного виснаження дорослих, що, своєю чергою, позначається на підлітках. Багато дітей переживають психологічну травматизацію, відчуття тривоги, невпевненості у майбутньому, що ускладнює процес морального самовизначення. У цих умовах

особливо важливою стає роль сім'ї як простору безпеки, довіри та підтримки, де дитина може навчитися співчуттю, взаємоповазі та відповідальності.

Корекційна програма, запроваджена під час дослідження, була спрямована на гармонізацію сімейних взаємин та розвиток моральної свідомості підлітків. Вона включала тренінги для батьків і дітей, що сприяли покращенню комунікації, розумінню емоційних потреб один одного та розвитку моральних якостей. Після участі у програмі було зафіксовано суттєві позитивні зміни: підлітки стали більш усвідомлено ставитися до своїх вчинків, проявляти емпатію та здатність до моральної оцінки ситуацій, а батьки — більш уважними, підтримуючими та відкритими у взаємодії.

Результати дослідження підтвердили гіпотезу про прямий взаємозв'язок між стилем виховання і рівнем моральної свідомості. Позитивний сімейний клімат, заснований на довірі, взаємоповазі та прийнятті, створює умови для формування моральної зрілості й психологічної стійкості підлітків навіть у кризових суспільних обставинах.

Аналіз отриманих даних показав, що після впровадження корекційних заходів у сім'ях відбулося зменшення конфліктності, підвищення рівня взаєморозуміння, зміцнення емоційного зв'язку між батьками та дітьми. У дітей із неповних сімей і родин опікунів також спостерігалось зростання показників емоційної стабільності, відчуття підтримки та впевненості у власній значущості.

Під час дослідження було виявлено три рівні сімейної взаємодії: високий (20%), середній (38%) та низький (42%). Найкращі результати морального розвитку спостерігалися саме в тих підлітків, чиї родини належали до першої групи, тобто забезпечували стабільне емоційне середовище, турботу та діалог.

Загалом, дослідження підтвердило, що ефективне моральне виховання можливе лише за умов активної участі батьків, відкритої комунікації та підтримуючої атмосфери у родині. У контексті війни такі якості набувають особливої ваги — адже сім'я сьогодні не лише виховує, а й виконує функцію

психологічного захисту для дитини, допомагає їй зберегти моральну цілісність і віру в добро.

На основі результатів корекційної програми розроблено рекомендації для педагогів і батьків щодо розвитку моральної свідомості підлітків:

- формування довірливої атмосфери у родині, навіть у складних умовах війни чи розлуки;
- впровадження тренінгових занять, спрямованих на розвиток емпатії, відповідальності та рефлексії;
- підтримка дітей, які виховуються без батьків, через залучення до соціальних і освітніх програм;
- підвищення психологічної компетентності батьків у питаннях спілкування й виховання.

Отже, результати дослідження доводять, що стиль сімейного виховання є ключовим чинником у становленні моральної свідомості підлітків. У нинішніх умовах воєнних викликів і соціальних змін саме родина залишається базовою системою моральної підтримки. Розвиток моральної свідомості молоді через сімейне виховання, психологічну просвіту й тренінгові програми сприятиме формуванню морально зрілих, стійких і соціально відповідальних громадян України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анопрієнко О. В. Сім'я як чинник виникнення психоемоційних порушень підлітків. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12, Вип. 37 (61) 2012, С. 171 – 174
2. Алексійчук О. І. Сімейне виховання як чинник, що впливає на розвиток агресивної поведінки підлітків. Актуальні проблеми сучасної психології: матеріали X МНПК. 2024, С. 127
3. Балик Л. П. Психологічні особливості формування девіантної поведінки підлітків в умовах навчального закладу. У: Синергетичний підхід до проєктування життєвого простору особистості: зб. наук. матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 28–29 квітня 2022 р.). Полтава: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, С.24
4. Безкоровайна О. В. Особистісне самоствердження учня – актуальна проблема сучасного виховання. Світ виховання. № 4 (23), 2018, С. 6–10
5. Безкоровайна О. В. Технології виховання культури особистісного самоствердження : метод. посіб. Рівне: РДГУ, 2018, С. 118
6. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2020, Вип. 6. С. 10–15
7. BetterHelp. (2023). Сімейна скульптура: психодрама для сімейної терапії. URL: <https://www.betterhelp.com/advice/therapy/family-sculpting-psychodrama-for-family-therapy/>
8. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2-х кн. Київ: Либідь, 2016, Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади, С. 278
9. Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане. Педагогіка і психологія. 2017, № 1. С. 5–27
10. Бех І. Д., Чорна К. І., Журба К. О., Киричок В. А., Шкільна І. М., Коновець С. В. Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в

позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів: монографія. Харків: Друкарня Мадрид, 2016. С. 156

11. Білецька І. О. Виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язування моральних задач. Одеса: КУПРІЄНКО СВ, 2024 – 167 с.

12. Білошицька А. В. Роль батьків у формуванні моральних цінностей підлітків/А. В. Білошицька. – Львів: Педагогічний університет, 2024. – 180 с.

13. Бобровнікова Н. Вплив сімейних стосунків на моральну зрілість підлітків/Н. Бобровнікова. – Київ: Освіта, 2021. – 168 с.

14. Бовть О. Б. Причини і форми агресивної поведінки дітей. Практична соціальна робота та соціальна робота. 2020. № 5. С. 14–15

15. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: курс лекцій. Київ: МАУП, 2021

16. Боришевський М. Й. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості. Психологія і суспільство, 4(38), 2017

17. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи: монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. 314 с.

18. Булах І. С., Алексеєва Ю. А. Моральне зростання підлітків: сучасні технології консультативної діяльності: навч. посіб. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. 223 с.

19. Вакар В.В., Соловей-Лагода О.А. Вплив стилю сімейного виховання на становлення особистості підлітка. Психологічні студії. 2023. № 4. DOI: <https://doi.org/10.32782/psych.studies/2023.4.2>

20. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: навч. посіб. для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів/за ред. О. М. Полякової. Суми: Університетська книга, 2019. 346 с.

21. Варіативність соціалізації особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства: монографія/за ред. Н. М. Токаревої. Київ: Інтерсервіс, 2015. 220 с.

22. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб./О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2021. 416 с.
23. Вольнова Л.М. Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. 2017. № 3–4. С. 60–70
24. Гриник І. Роль сім'ї у духовно-моральному вихованні особистості. Молодь і ринок, № 7/205. 2022 Доступно <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2022.267304>
25. Грицюта О.Ф. Виховання моральних цінностей у підлітків. Духовність особистості: методологія, теорія і практика, № 1(82), 2018. с. 71-78. Доступ: <https://oaji.net/pdf.html?n=2017/690-1530531686.pdf> oaji.net
26. Грицюта, О. Ф. Виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку: дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Київ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. 2021. 268 с. Доступ: <https://dspace.snu.edu.ua/items/a80a055c-df26-47c7-83b3-d9e20866c8b2> dspace.snu.edu.ua+1
27. Грищенко В. Опитувальник для підлітків: Методичні матеріали. URL:<https://vseosvita.ua/library/opytuvalnyk-dlia-pidlitkiv-anketne-opytuvannia-918739.html>
28. Грозь Н. І. Узгодження потреб і цінностей підлітків і їх батьків як чинник вирішення дитячо-батьківських конфліктів. Матеріали/видання Житомирського державного університету імені І. Франка (2014). (запис у електронному репозитарії eprints ZU). [Zhytomyr State University Library](https://zhytomyr-state-university-library.com/)+1
29. Гурська, І. В. (2021). [Матеріал/стаття про вплив методів виховання на підлітків]. Особливості впливу дитячо-батьківських відносин на становлення особистості підлітка (у репозиторії Запорізький національний університет) dspace.znu.edu.ua

30. Грег Лук'янофф и Джонатан Гайдт: Крихкість інтернет-покоління. Як тепличне виховання шкодить. Пер. з англ. Є.Кузнєцова. Харків: Вид-во Наш формат, 2022. 400 с.
31. Долинська Л. В., & Поліщук, Д. С. (2022). Феномен самостійності в українській психологічній науці. Психологічні науки: збірник наукових праць, 2(35), С. 45–53. URL:<https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3e94e873-d70e-41b8-8cdc-53001a377164/content>
32. Doliński K. Znaczenie środowiska rodzinnego w wychowaniu moralnym dzieci i młodzieży. *Pedagogika Rodziny*. 2017. № 7 (1). S. 77–89\пер.з польської: Долінські К. Значення сімейного середовища у моральному вихованні дітей та молоді
33. Дуткевич Т. В. Конфліктологія з основами психології управління: Навч. посіб. для студ. Вищ. Нав. Закладів. Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Ін-т соц. реабілітації та розвитку дитини. К.: Центр навч. літ., 2015. 455 с.
34. Журавель Т. Сімейне середовище як чинник формування моральної свідомості. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2016. № 1. С. 33–39
35. Журба К. О. Сми́сложиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект: монографія. Дніпро, 2018. 494 с.
36. Журба К. О., Коновець С. В., Шкільна І. М. Особистісно орієнтована методика виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості: метод. реком. Харків: Друкарня Мадрид, 2016. 176 с.
37. Замелюк М. І, Козігора М. А., Оксенчук Т. В. Вплив сімейних відносин на особистість дитини. *Наукові записки*. Ред. кол.: В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н. С. Савченко та ін. Випуск 158. Частина II. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2020. С. 256-258
38. Ібсон Л. К. Вільні діти емоційно незрілих батьків: Як взаємодіяти з емоційно незрілими людьми, встановлювати кордони і стати емоційно

незалежними. Пер. з англ. Н. Переверзевої. Київ: Видавець Переверзева Н. С., 2022. 248 с.

39. Касьян Т. В. *Тривожний підліток у родинному колі: проблеми та шляхи розв'язання*. Наука і освіта, №11, 2011. С. 65–68.

40. Кацера А. О. Особливості образу Я у бездоглядних підлітків : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2015. 19 с.

41. Конончук Д. І. Основні аспекти змістового визначення соціальнопедагогічної підтримки безпечної поведінки підлітків. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць. Вип. 21, Кн. 1, 2017. с. 303

42. Копчук-Кашецька М. С. Сутнісно-функціональна природа морально-етичних цінностей як науково-педагогічна проблема. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць. Вип. 21, Кн. 1, 2017. с. 316.

43. Короленко В. Л. Роль сім'ї в процесі морального виховання школярів. Миколаїв. 2017.

44. Короленко, В.Л. (2015). Моральне формування дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи. *Освітній вимір*, 44, 148–153. DOI: 10.31812/educdim.v44i0.2669.

45. Кравченко І. М., Ткачук Т. Л. Особливості впливу сім'ї на становлення особистості підлітків. URL: http://medpsychology.pp.ua/osoblyvosti_vplyvu_simyi

46. Кравченко Т. В. Взаємодія сім'ї та школи у моральному вихованні учнів. Збірник наукових праць МНАУ. 2021. С. 112–118

47. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 3-є вид. Київ: Т-во «Знання України», 2018. 523 с.

48. Кремень В. Г. – «Ціннісний вимір буття людини в синергіях комунікації/В. Г. Кремень» // збірник «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання...», Київ-Вінниця, 2018, вип. 50. – С. 7-14

49. Кротенко В. І., Заставна І. С. Вплив стилю сімейного виховання на формування акцентуацій характеру у підлітків. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Вип. 28. С. 290–293.
50. Кросс Ітан Внутрішній голос. Як навчитися слухати себе. Пер. з англ. О. Гладкий. К.: Лабораторія, 2021. 192 с.
51. Кульчицький В. Й. Роль виховання у формуванні моральної свідомості особистості. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. 2020. С. 112–118
<https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/d80f458b-d8f9-4036-ace4-0ae01a005b7b>
52. Кучманич І. М. Психологія сім'ї : навч.-метод. посіб. Миколаїв, 2016. 160 с.
53. Кучманич І. М. Усвідомлене батьківство: навч.-метод. посіб. Миколаїв: Іліон, 2015. 192 с.
54. Лабковський М. Хочу і буду. 6 правил щасливого життя або метод Лабковського в дії / пер. Т. Ключіної. Київ: Форс Україна, 2021. 336 с.
55. Лаврушко О. В. Батьківські установки як чинник формування виховних стилів у сучасних українських сім'ях / О. В. Лаврушко // Педагогіка і психологія. Вісник Запорізького національного університету. – 2025. – № 1. – С. 55–62. (аналітична робота): <https://dspace.znu.edu.ua>
56. Ласка А. Актуальні питання особливостей прояву емоційного інтелекту в підлітковому віці в умовах сьогодення. Вісник студентського наукового товариства Горлівського інституту іноземних мов: збірник наукових праць, Вип. 12, 2024. С. 214–218. Дніпро: Вид-во ГПМ ДВНЗ ДДПУ.
57. Мельник Н. В. - М. Психологічні особливості впливу стилів сімейного виховання на самоприйняття підлітків з асоціальною поведінкою: магістерська робота. 2024. URL: evnuir.vnu.edu.ua

58. Морено Дж. Л. Соціометрія та соціограма: методи дослідження соціальних зв'язків. Львів: Літопис. 2010.

59. Музика О. Л. Моделювання ціннісної свідомості. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Цифрова бібліотека НАН України. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2017/1/O_L_Mузика_розділ_книги.pdf

60. Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Лабораторія психології навчання імені І. О. Синиці, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Кафедра загальної та практичної психології. (2024). Психологічні ресурси розвитку особистості в умовах невизначеності освітнього простору: збірник матеріалів наукових доповідей І Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 23–24 жовтня 2024 р.). Київ: НАПН України.

61. Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г.С.Костюка. Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми: монографія / за науковою редакцією академіка НАПН України С. Д.Максименка. Київ: Видавничий дім «Слово». 2020. 220 с. ISBN 978-966-194-322-2.

62. Національна академія педагогічних наук України, Інститут проблем виховання. Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24-25 жовтня 2019 року, Івано-Франківськ. Івано-Франківськ: НАІР. Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол №9 від 26 вересня 2019 р.). Рецензенти: Гавриш Н. В., Журба К. О., Шахрай В. М.

63. Невмержицький В. М. Розвиток моральної свідомості особистості. Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. Ірпінь: Університет ДФС України, 2020. С. 158–161

64. Некіз Т. Моральний вибір особистості юнацького віку у філософському та психологічному контексті / Т. Некіз // Освіта і наука. – 2021. – № 1. – Режим доступу: <https://e-journals.npu.edu.ua/index.php/on/issue/view/16>

65. Нечерда В. Б., Кириченко В. І. (2019). Підлітки уразливих категорій: типологія і особливості виховання в умовах закладів загальної середньої освіти: методичний посібник. Кропивницький: [Національна академія педагогічних наук України, Інститут проблем виховання].

66. Nowak M. (2008). *Teorie i koncepcje wychowania*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.\ пер.з польської: Новак М. Теорія і концепція виховання (Польща)

67. Олексюк М. П. Формування в сучасної молоді життєвих цінностей та навичок. // Освітній процес в умовах війни та у повоєнний період: виклики, правила, перспективи: матеріали Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 4 березня – 14 квітня 2024 року. Львів – Торунь: Liha-Pres, С. 215. ISBN 978-966-397-386-9.

68. Орленко І. М., Саврасих Л. Д. Виховання підлітків у контексті сучасних соціокультурних змін: вплив стилів виховання на формування ціннісних орієнтирів / І. М. Орленко, Л. Д. Саврасих. – 2024. – Режим доступу: <https://journals.oneu.od.ua>

69. Палій Н. І. Вплив сімейного клімату на етичне становлення особистості. Соціальна психологія, 2, 2019. С. 11–20

70. Поліщук О. П. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: докторська дисертація / О. П. Поліщук. – Рівненський державний гуманітарний університет, 2020.

71. Поліщук О. П. (2021). Роль сім'ї у моральному вихованні дітей. Інноватика у вихованні, Вип. 14, С. 232–237. DOI: 10.35619/iiv.v1i14.426. ojs.itup.com.ua+1

72. Прищеп С. М. (2019). Життєві цінності у дітей підліткового віку: сутність та особливості. Інноваційна педагогіка, 12(1), С. 162–165. Режим доступу: <https://www.innopedagog.kiev.ua>
73. Програма та методики дослідження системи цінностей студентської молоді. Адаптація опитувальника цінностей SVI (Schwartz Value Inventory) в українському контексті. : <https://diplomukr.com.ua> Режим доступу
74. Психологія сімейних відносин з основами сімейного консультування/ за ред. Є. Г. Сіляєвої. Київ, 2022. 322 с.
75. Психологічна допомога дитині та сім'ї: практикум. Л. Магдисюк, М. Замелюк, О. Беспарточна, Н. Бобрич. Луцьк : «Вежа-Друк», 2022. 280 с.
76. Самотаєва, Е. О. Особливості взаємин батьків з підлітками у сучасних сім'ях. Проблеми сучасної психології, Вип. 21, 2013.. (PDF у репозиторії Repro-Health). repro-health.com.ua
77. Сватенкова Т. Ціннісний потенціал підлітка // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія». – 2021. – Т. 2, № 14. – С. 42–46. – DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2021.2\(14\).8](https://doi.org/10.17721/BSP.2021.2(14).8). – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ.
78. Sweet Institute. (2023). Мистецтво та наука сімейної скульптури у терапії. URL: <https://sweetinstitute.com/the-art-and-science-of-family-sculpting-in-therapy>
79. Северинчук Л. А. (2024). Формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти: дис. ... канд. пед. наук (13.00.07 – теорія і методика виховання). Київ: Інститут проблем виховання НАПН України; Східноукраїнський нац. ун-т імені В. Даля.
80. Седик К. Психологія сім'ї: навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2021. 192 с.

81. Сігел, Д. Сила присутності / Деніел Сігел. – Нью-Йорк: Delacorte Press; Київ: Богдан, 2019. – 350 с. – Режим доступу: https://document.kdu.edu.ua/metod/2022_4267.pdf.

82. Сокол Л. М. Моральний вибір як умова становлення самосвідомості особистості підлітка: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Сокол Любов Михайлівна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 215 с.

83. Ставицький О. О., Ставицький Д. О. (2018). Психосемантичні аспекти дослідження моральної свідомості. Рівненський державний гуманітарний університет. Режим доступу: https://prap.rv.ua/index.php/prap_rv/article/view/27

84. Степанова С. (2021). Опитувальник для батьків «Стилі батьківської поведінки» [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля; кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису: дисертація «Виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку» / Грицюта О. Ф. – Київ. – УДК 37.091.217:17.022. – С. 239. – Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/dodatok-do-stattiditaco-batkivski-vidnosini-v-rodini-metodika-strategii-simejnogo-vihovanna-ssstepanova-v-modifikacii-ii-mahoninoi-139415.html>

85. Субашкевич І. Р., Сеньків Х. Т. (2020). Вплив стилю сімейного виховання на формування ціннісних орієнтацій підлітків. Інноваційна педагогіка, 21(2), 196–200. Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/irbis_nbuv/cgiirbis_64

86. Сухомлинська О. В. Про ідеї та підходи до виховання моральності: український погляд. Шкільний світ. 2015. № 4. С. 4–20

87. Токарева Н. М. Психологія комунікативного моделювання особистісних конструктів у підлітковому віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 530 с.

88. Фрідман Л. М. Психологія дітей і підлітків: довідник для вчителів і вихователів. К.: Вид-во Інституту Психотерапії, 2013. – 480с.
89. Фурман, А. В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії. Психологія і суспільство, № 1–2, 2018. с. 5–26. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.005>
90. Хазратова Н. Психологічні проблеми та особистісні кризи студентського віку. Особистісні кризи студентського віку: Зб. Наук.статей. під ред. Т. М. Титаренко. Луцьк, 2021. 251 с.
91. Цибух Л. М., Мельничук І. В., Лазоренко Т. М. Вплив стилю сімейного виховання на розвиток особистісних якостей підлітків. Габітус. 2020. Вип. 15. С. 202–207.
92. Цілінко І. О. (2019). Проблема моральної свідомості особистості у підлітковому та юнацькому віці. Херсонський державний університет. Режим доступу: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/857094>
93. Чайковський Р. Вплив сімейного виховання на розвиток характеру підлітка. Молодий вчений. 2020. URL: molodyivchenyi.ua
94. Чепіга О. С. Розвиток рефлексії підлітків засобами наративної арттерапії. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки, №3, 2020. С. 87–94.
95. Шамне А. В. Психологічний аналіз культуротворчої функції сучасного юнацтва у просторі взаємодії людини та культури. Теорія і практика професійного становлення особистості в соціокультурному просторі: монографія. за ред. О. О. Лаврентьєвої, О. П. Крупського, Є. В. Намлієва. Дніпропетровськ: Акцент ПП, 2014. С. 70–90
96. Шахов В. І., Кудирко І. О. Педагогічні умови виховання моральної свідомості старших підлітків. 2020. URL: library.vspu.net

97. Шахов В. І. Особливості розвитку моральної свідомості майбутніх психологів. Наукові записки Вінницького ДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія». 2016. Вип. 47. С. 192–197

98. Ямчук К., Кавун А. Психологічні особливості в підлітковому віці. // Особистість в сучасних реаліях: становлення, розвиток, парадокси : збірник наукових праць. Вінниця: Наука психологія, 2022. с.104. Режим доступу: https://vsei.vn.ua/images/Doc/Nauka/Konferentsiya_ta_seminary/zbirnik-naukovih-prac-v-psihologichnij-forum.pdf

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест для підлітків «Рівень розвитку моральних цінностей у підлітків»

Автор: О. Ф. Грицюта

Мета: визначення рівня розвитку моральних цінностей і розуміння моральних принципів підлітків, що дозволяє оцінити сформованість моральної свідомості.

Інструкція: на подані запитання необхідно дати відповідь «так» або «ні».

Запитання тесту:

1. Якщо я щось обіцяю, то завжди стримую своє слово.
2. Мене часто долають похмурі думки.
3. Я маю дружні стосунки лише з тими, хто мені подобається.
4. Я часто сварюся з батьками.
5. Мені важко вгамувати свою злість, коли мене хтось або щось дратує.
6. У мене часто виникають думки щось вкрати.
7. Мені подобається вказувати іншим на їхні помилки і недоліки.
8. Я вважаю, що можна порушувати певні правила.
9. Мені подобається стан, який виникає, коли трохи вип'ю алкоголю.
10. Мені хотілося б належати до якогось угруповання.
11. Я вважаю, що вживати психоактивні речовини – це нормально.
12. Я вважаю, що задоволення – це головне в житті.
13. Я радо пристаю на пропозицію однокласників прогуляти який-небудь урок.
14. Мені дуже хочеться керувати своїми бажаннями.
15. Якщо незнайома людина мені нагрубіє, то я відреагую грубістю.
16. Коли у друзів або близьких трапляється біда, я надаю посильну допомогу.
17. Я вважаю, що доброта понад усе.
18. Сцени насильства у мене викликають шок і обурення.

Обробка результатів

Так – 1 бал за відповіді на № 1, 14, 16, 17, 18, інші номери – 0. Ні – 0 балів за відповідь на № 1, 14, 16, 17, 18, інші номери – 1.

16–18 балів – високий рівень сформованості моральних цінностей. Для цих вихованців важливими є розвиток їхніх здібностей, вони самостійні у розв’язанні навчальних та виховних завдань, поставлених перед ними, вони прагнуть більше пізнати себе, є ініціативними.

12–15 – середній рівень сформованості моральних цінностей підлітків. Він відображає помірну виразність пізнавальної спрямованості, характеризується недостатньо чіткою потребою в поповненні своїх знань; активність у будь-якій діяльності проявляється під впливом вихователя, у підлітків немає стійкого прагнення до розв’язання моральних ситуацій.

Нижче 12 – низький рівень сформованості моральних цінностей. Він відображає прагнення до миттєвих задоволень, відсутність бажання розвивати діяльність, слабку виразність пізнавальної спрямованості, низький рівень відповідальності тощо.

Додаток Б

Тест «Методика дослідження самооцінки підлітків»

Автори: Р. Овчарова, Г. М. Казанцева.

Мета: визначення рівня розвитку моральних цінностей та усвідомлення моральних принципів.

Інструкція: на поддані запитання дати один із варіантів відповідей.

Запитання

1. **Чи вважаєте ви, що завжди потрібно говорити правду, навіть якщо вона може завдати шкоди комусь іншому?**
 - а. Так
 - б. Ні
 - в. Залежить від ситуації.
2. **Як ви ставитесь до крадіжки?**
 - а. Це неприпустимо
 - б. Це може бути виправдано у певних випадках
 - в. Залежить від обставин
3. **Як ви відноситесь до допомоги іншим?**
 - а. Завжди готовий допомогти
 - б. Допомагаю, але тільки коли це не заважає мені
 - в. Не хочу відволікатись від власних справ
4. **Як ви ставитесь до відданості у стосунках?**
 - а. Вважаю, що відданість важлива
 - б. Відданість - це взаємна угода
 - в. Не вважаю відданість важливою
5. **Чи допускаєте ви можливість зміни своїх моральних переконань у залежності від обставин?**
 - а. Ні, мої моральні переконання незмінні
 - б. Так, в деяких випадках можу змінити свою точку зору
 - в. Залежить від ситуації

6. Чи вважаєте ви, що релігія впливає на моральність людини?

- а. Так, релігія важливо впливає на моральність
- б. Ні, моральність не пов'язана з релігією
- в. Можливо, але це не обов'язково

7. Як ви ставитеся до відповідальності за свої дії?

- а. Завжди відчуваю відповідальність
- б. Іноді відчуваю відповідальність
- в. Не завжди відчуваю відповідальність

8. Чи вважаєте ви, що важливо дотримуватися правил у суспільстві?

- а. Так, правила потрібно дотримуватися
- б. Не завжди варто дотримуватися правил
- в. Залежить від ситуації

9. Чи вважаєте ви, що кожна людина має право на власні моральні переконання?

- а. Так, кожен має право на власну точку зору
- б. Людина має право на власні моральні переконання, але вони повинні бути в межах закону
- в. Не кожна людина має право на власні моральні переконання, особливо якщо вони суперечать загальноприйнятим нормам

10. Як ви відноситеся до відмови від особистих користей для блага інших?

- а. Готовий/готова відмовитися від своїх користей, якщо це допоможе іншим
- б. Думаю, що це залежить від конкретної ситуації
- в. Вважаю, що мої користі важливіші за все

11. Чи вважаєте ви, що існують універсальні моральні принципи, які важливі для всіх?

- а. Так, вважаю, що є універсальні моральні принципи
- б. Вважаю, що кожен має свої власні моральні принципи
- в. Не знаю, що відповісти

12. Як ви ставитеся до вчинків, які суперечать вашим моральним принципам, але приносять користь іншим?

- а. Готовий/готова вчинити такі вчинки для блага інших

- б. Спробую знайти інший спосіб, щоб допомогти, який не суперечить моїм принципам
- в. Не можу зробити такий вчинок, навіть якщо він корисний

Додаток В

Опитувальники морального вибору

Автори адаптації: І. Д. Бех та Л. І. Булах

Опитувальник «Особистий вибір» (адаптація за І. Д. Бехом)

Мета: виявити особливості особистісного самовизначення, здатність робити морально-вольовий вибір і усвідомлювати власні життєві орієнтири.

Інструкція: Оціни, наскільки кожне твердження стосується тебе, за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не про мене; 2 – скоріше не про мене; 3 – важко сказати; 4 – скоріше про мене; 5 – цілком про мене.

Питання

1. Я прагну самостійно приймати рішення, навіть якщо вони не завжди правильні.
2. Для мене важливо, щоб мої вчинки відповідали моїм переконанням.
3. Я частіше орієнтуюсь на власну совість, ніж на думку інших.
4. Мені важко зробити вибір, коли потрібно відмовитись від чогось приємного заради справедливості.
5. Я готовий нести відповідальність за наслідки своїх рішень.
6. Буває, що я дію всупереч власним переконанням, щоб уникнути осуду.
7. Я часто задумуюся, чи правильний мій життєвий шлях.
8. Я намагаюся не йти проти більшості, навіть якщо думаю інакше.
9. Моє ставлення до людей не залежить від їхнього соціального статусу.
10. Я вважаю, що головне — залишатися вірним своїм моральним принципам
11. Якщо я зробив помилку, визнаю її і намагаюся виправити.
12. Я уникаю конфліктів, навіть коли знаю, що маю рацію
13. У складній ситуації я спочатку думаю, як мій вибір вплине на інших.
14. Я відчуваю внутрішнє задоволення, коли дію згідно зі своїми переконаннями.
15. Інколи мені важко відрізнити, що є справедливим, а що — вигідним.

16. Я відчуваю провину, якщо вчинив нечесно, навіть коли про це ніхто не дізнався.
17. Я намагаюся обирати той шлях, який узгоджується з моїми життєвими цінностями.
18. Мені важко сказати «ні», навіть якщо не згоден.
19. Я вважаю, що свобода вибору завжди передбачає відповідальність.
20. Я можу відмовитись від власної вигоди, якщо це суперечить моїм моральним принципам.

Обробка результатів: позитивно оцінювані твердження — 1, 2, 3, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 19, 20; інверсні (оцінюються зворотно) — 4, 6, 8, 12, 15, 18. **Сума балів:** мінімум 20, максимум 100. **Інтерпретація:** 80–100 (високий рівень); 55–79 (середній); до 54 (низький).

Опитувальник «Вибір» (адаптація за Л. І. Булах)

Мета: дослідження ціннісно-моральних орієнтацій підлітка через його переваги у виборі моральних якостей.

Інструкція: У кожній парі обери ту якість, яка тобі ближча. Якщо важко визначитись, можна позначити обидві, але бажано зробити свідомий вибір.

№	Варіант А	Варіант В
1	Чесність	Успішність
2	Справедливість	Дружба
3	Вірність принципам	Прагнення подобатися
4	Доброзичливість	Вимогливість
5	Відповідальність	Свобода
6	Доброта	Рішучість
7	Сміливість	Обережність
8	Самостійність	Підтримка з боку інших
9	Взаємодопомога	Змагання
10	Повага до старших	Незалежність
11	Відвертість	Обережність у словах
12	Віра у добро	Обережний реалізм
13	Служіння людям	Успіх у власних справах
14	Працьовитість	Насолода життям
15	Вірність слову	Гнучкість

16	Милосердя	Справедливість
17	Терпимість	Принциповість
18	Скромність	Самоствердження
19	Довіра	Обережність
20	Гуманність	Сила волі

Обробка результатів: підрахувати, скільки разів було обрано моральні (гуманістичні) якості. Інтерпретація: 15–20 (високий рівень); 9–14 (середній); 0–8 (низький).

Таблиця інтерпретації — Опитувальник «Особистий вибір»

Рівень	Бали	Характеристика
Високий	80–100	Усвідомлені моральні орієнтири, стабільні принципи
Середній	55–79	Орієнтація на моральні норми, залежна від ситуацій
Низький	до 54	Невпевненість, ситуативний вибір, залежність від схвалення

Таблиця інтерпретації — Опитувальник «Вибір»

Рівень моральної орієнтації	Кількість виборів моральних якостей
Високий	15–20
Середній	9–14
Низький	0–8

Додаток Г

Методика «Ціннісні орієнтації»**Автор:** М. Рокич

Мета: дослідити систему цінностей людини, тобто те, що для неї найважливіше в житті і до чого вона прагне. Визначити індивідуальну ієрархію цінностей особистостей, які керують її поведінкою, вибором і самооцінкою.

Інструкція: наведено 2 списки цінностей. Кожна цінність супроводжується коротким описом і місцем для позначки. На першій сторінці подано термінальні цінності (кінцеві цілі життя), а на другій – інструментальні (засоби їх досягнення). Спочатку необхідно вибрати п'ять найбільш важливих для вас термінальних цінностей, поставити біля них позначку (✓), а потім пронумерувати їх від 1 до 5 у порядку важливості. Потім обрати п'ять найбільш важливих для вас інструментальних цінностей і також пронумерувати їх від 1 до 5. Під час ранжування обов'язково не поспішати — обдумати кожен вибір.

Термінальні цінності

Цінність	Пояснення	Ваш ранг (від 1 до 18)
Комфортне життя	заможне, забезпечене життя	
Рівність	братерство та рівні можливості для всіх	
Захопливе життя	активне, сповнене вражень життя	
Сімейна безпека	турбота про близьких	
Свобода	незалежність і можливість вибору	
Здоров'я	фізичне й психічне благополуччя	

Внутрішня гармонія	відсутність внутрішніх конфліктів	
Зріла любов	духовна та сексуальна близькість	
Національна безпека	захист від загроз	
Задоволення	приємне, безтурботне життя	
Спасіння	спасіння, вічне життя	
Самоповага	почуття власної гідності	
Відчуття досягнення	тривалий, вагомий внесок	
Соціальне визнання	повага та схвалення від інших	
Справжня дружба	близьке товаришування	
Мудрість	зріле розуміння життя	
Мир у світі	відсутність воєн і конфліктів	
Світ краси	краса природи та мистецтва	

Інструментальні цінності (засоби досягнення цілей)

Цінність	Пояснення	Ваш ранг (від 1 до 18)
Амбітність	працьовитість, прагнення успіху	
Широта поглядів	відкритість до нового	
Компетентність	ефективність, професіоналізм	
Охайність	чистота, акуратність	
Мужність	відстоювання власних переконань	
Поблажливість	готовність прощати інших	
Допомога інших	турбота про благо інших	
Чесність	щирість і правдивість	
Уява	сміливість і творчість	
Незалежність	самостійність, самозабезпеченість	
Інтелектуальність	розумність, схильність до роздумів	
Логічність	послідовність, раціональність	
Любовність	ніжність, сердечність	

Вірність	відданість друзям чи групі	
Слухняність	сумлінність, повага до авторитетів	
Ввічливість	вихованість, хороші манери	
Відповідальність	надійність, обов'язковість	
Самоконтроль	стриманість, дисциплінованість	

Додаток Д

Опитувальник для підлітків: Методичні матеріали

Автор: Грищенко В. С.

Мета: оцінити характер взаємин між підлітком і батьками, чи присутня взаємоповага, довіра, підтримка. Виявити наявність або зони конфлікту між підлітком та батьками. Оцінити стиль виховання: ступінь контролю, свободи, авторитету батьків. З'ясувати емоційний стан підлітка в сім'ї: чи відчуває він комфорт, підтримку, довіру.

Інструкції: відповідати на подані запитання чесно. Ваші відповіді допоможуть краще зрозуміти сімейні відносини між підлітками та їхніми батьками.

I. Загальна інформація

Ваш вік: ____

Стать: ☐ Чоловіча ☐ Жіноча

Скільки членів у вашій сім'ї (включаючи вас)? ____

Чи живете ви з обома батьками? ☐ Так ☐ Ні

Якщо ні, з ким ви проживаєте? ☐ Мама ☐ Тато ☐ Інші родичі ☐ Інший варіант.

II. Взаєморозуміння з батьками

Як часто ви спілкуєтеся з батьками на особисті теми?

☐ Щодня ☐ Раз на кілька днів ☐ Раз на тиждень ☐ Рідко ☐ Майже ніколи

Чи вважаєте ви, що ваші батьки вас розуміють?

☐ Так, повністю ☐ Частково ☐ Ні, зовсім

Як часто ваші батьки цікавляться вашими проблемами?

☐ Завжди ☐ Іноді ☐ Рідко ☐ Ніколи

Чи можете ви довірити свої секрети батькам?

☐ Так, завжди ☐ Іноді ☐ Ні, не можу

Як ви зазвичай вирішуєте конфлікти з батьками?

☐ Відверто розмовляємо ☐ Уникаємо конфліктів ☐ Сваримось ☐ Інший варіант

III. Контроль та особиста свобода

Чи дозволяють вам самостійно приймати рішення (наприклад, вибір одягу, друзів, дозвілля)?

☐ Так, повністю ☐ Частково ☐ Ні

Чи маєте ви встановлений час, коли повинні повертатися додому?

☐ Так ☐ Ні

Як ви ставитеся до контролю з боку батьків?

☐ Позитивно, це необхідно ☐ Нейтрально ☐ Негативно, це обмежує свободу

Як батьки реагують, якщо ви зробили помилку?

☐ Підтримують та допомагають виправити ☐ Лають, карають ☐ Не звертають уваги

Чи довіряють вам батьки?

☐ Так, повністю ☐ Частково ☐ Ні

IV. Емоційна підтримка та сімейний клімат

Чи відчуваєте ви, що вас люблять у родині?

☐ Так, завжди ☐ Іноді ☐ Ні

Як ви зазвичай проводите час із батьками?

☐ Розмовляємо ☐ Гуляємо ☐ Дивимось фільми ☐ Не проводимо час разом

Чи звертаєтесь ви до батьків за порадою?

☐ Так, часто ☐ Іноді ☐ Ніколи

Чи підтримують батьки ваші інтереси та хобі?

☐ Так ☐ Частково ☐ Ні

Як часто у вашій родині виникають конфлікти?

☐ Дуже рідко ☐ Іноді ☐ Часто

V. Взаємовідносини в сім'ї та їхній вплив на вас

Чи вважаєте ви свою сім'ю дружною?

☐ Так ☐ Ні

Як ви ставитеся до батьківських порад?

☐ Завжди дослухаюся ☐ Іноді враховую ☐ Ігнорую

Чи бувають моменти, коли вам хочеться більше незалежності?

☐ Так, часто ☐ Іноді ☐ Ні

Якби у вас була можливість змінити щось у стосунках із батьками, що б це було?(відкрита відповідь)

Чи вважаєте ви, що в майбутньому будете будувати такі ж стосунки зі своїми дітьми?

☐ Так, подібні ☐ Ні, інші ☐ Не знаю

VI. Додаткові питання

Чи говорять ваші батьки вам про свої почуття (любов, гордість, турботу)?

☐ Так, часто ☐ Іноді ☐ Ніколи

Чи підтримують батьки ваші мрії та плани на майбутнє?

☐ Так, завжди ☐ Іноді ☐ Ні

Як ви оцінюєте свою сімейну атмосферу за 10-бальною шкалою? (0 – дуже погано, 10 – ідеально)

Яка найбільша цінність у вашій родині? (відкрита відповідь)

Що б ви хотіли сказати своїм батькам, але не наважуєтесь? (відкрита відповідь)

Анкетне опитування

Тема: сімейні відносини — батьки та діти-підлітки.

Мета: оцінити емоційний клімат в родині — чи є взаємоповага, підтримка та довіра. Виявити конфліктні зони — допомогти зрозуміти причини непорозумінь між підлітками та батьками. Оцінити стиль виховання, допомогти у покращенні комунікації, сприяти налагодженню діалогу між поколіннями. Виявити емоційний стан підлітка — рівень комфорту, довіри та підтримки з боку батьків.

Інструкції: відповідати на подані запитання чесно. Ваші відповіді допоможуть краще зрозуміти сімейні відносини між підлітками та їхніми батьками.

I. Загальна інформація

Ваш вік: ____

Стать: ☐ Чоловіча ☐ Жіноча

Скільки членів у вашій сім'ї (включаючи вас)? ____

Чи проживаєте ви з обома батьками? ☐ Так ☐ Ні

Якщо ні, з ким ви проживаєте? ☐ Мама ☐ Тато ☐ Інші родичі ☐ Інший варіант

Чи є у вас брати або сестри? ☐ Так ☐ Ні

Як ви оцінюєте ваші сімейні стосунки за 10-бальною шкалою? (0 – дуже погано, 10 – ідеально)

II. Взаєморозуміння з батьками

Чи легко вам спілкуватися з батьками?

☐ Так, завжди ☐ Іноді ☐ Ні, важко

Чи відчуваєте ви, що батьки вас розуміють?

☐ Так, повністю ☐ Частково ☐ Ні

Як часто батьки цікавляться вашими справами?

☐ Щодня ☐ Раз на кілька днів ☐ Раз на тиждень ☐ Рідко

Чи звертаєтесь ви до батьків за порадою?

☐ Так, завжди ☐ Іноді ☐ Ні

Чи легко вам ділитися своїми проблемами з батьками?

☐ Так ☐ Іноді ☐ Ні

Чи відчуваєте ви себе комфортно вдома?

☐ Так, завжди ☐ Іноді ☐ Ні

Чи проводите ви достатньо часу з батьками?

☐ Так ☐ Хотілося б більше ☐ Ні, дуже мало

III. Контроль та особиста свобода

Чи дозволяють вам самостійно приймати рішення?

☐ Так, у всьому ☐ Частково ☐ Ні

Чи маєте ви встановлений час повернення додому?

☐ Так ☐ Ні

Як батьки ставляться до ваших друзів?

☐ Підтримують ☐ Не схвалюють ☐ Не цікавляться

Як батьки реагують, якщо ви зробили помилку?

☐ Підтримують ☐ Лають, карають ☐ Не звертають уваги

Як ви ставитеся до батьківського контролю?

☐ Позитивно ☐ Нейтрально ☐ Негативно

Чи довіряють вам батьки?

☐ Так, повністю ☐ Частково ☐ Ні

IV. Взаємодія в сім'ї

Як ви зазвичай проводите час із батьками?

☐ Розмовляємо ☐ Разом відпочиваємо ☐ Не проводимо час разом

Чи є у вашій сім'ї традиції? ☐ Так ☐ Ні

Як часто у вас вдома бувають сімейні вечори?

☐ Часто ☐ Рідко ☐ Ніколи

Чи залучають вас до сімейних справ?

☐ Так, завжди ☐ Іноді ☐ Ні

Як часто у вашій сім'ї виникають конфлікти?

☐ Дуже рідко ☐ Іноді ☐ Часто

Як ви зазвичай вирішуєте конфлікти з батьками?

☐ Розмовляємо ☐ Уникаємо теми ☐ Сваримося

Чи можуть ваші батьки визнати свою помилку перед вами?

☐ Так ☐ Іноді ☐ Ні

V. Підтримка та емоційна атмосфера

Чи відчуваєте ви любов і турботу батьків?

☐ Так, завжди ☐ Іноді ☐ Ні

Чи говорять ваші батьки вам слова підтримки?

☐ Так, часто ☐ Іноді ☐ Рідко

Чи звертаються до вас батьки за порадою?

☐ Так ☐ Іноді ☐ Ніколи

Як ви оцінюєте рівень довіри у вашій сім'ї?

☐ Високий ☐ Середній ☐ Низький

Чи обговорюють батьки з вами важливі сімейні питання?

☐ Так ☐ Іноді ☐ Ні

VI. Ваші почуття та думки

Чи вважаєте ви свою сім'ю дружною?

☐ Так ☐ Ні

Чи бувають моменти, коли вам хочеться більше незалежності?

☐ Так, часто ☐ Іноді ☐ Ні

Чи хотіли б ви змінити щось у своїх стосунках із батьками? (відкрита відповідь)

Що вам найбільше подобається у ваших стосунках із батьками? (відкрита відповідь)

Що вам найбільше не подобається у стосунках із батьками? (відкрита відповідь)

Яка найбільша цінність у вашій родині? (відкрита відповідь)

Якби у вас була можливість дати пораду вашим батькам, що б ви сказали? (відкрита відповідь)

Як ви вважаєте, якими мають бути ідеальні відносини між батьками та дітьми? (відкрита відповідь)

VII. Погляд у майбутнє

Чи хотіли б ви мати такі ж стосунки зі своїми дітьми, як у вас із батьками?

☐ Так ☐ Ні

Чи хотіли б ви, щоб батьки більше прислухалися до вас?

☐ Так ☐ Ні

Чи плануєте ви продовжувати тісне спілкування з батьками в дорослому віці?

☐ Так ☐ Не знаю ☐ Ні

Чи є для вас батьки прикладом для наслідування?

☐ Так ☐ Частково ☐ Ні

Чи боїтеся ви розповідати батькам про свої проблеми?

☐ Так ☐ Іноді ☐ Ні

Якби ви могли покращити свої стосунки з батьками, що б ви зробили? (відкрита відповідь)

Як ви думаєте, що батьки могли б зробити, щоб покращити ваші стосунки? (відкрита відповідь)

Чи вважаєте ви, що сім'я впливає на ваш характер і майбутнє?

☐ Так ☐ Частково ☐ Ні

Що ви найбільше цінуєте у своїй родині? (відкрита відповідь)

Що б ви хотіли сказати своїм батькам, але не наважуєтесь? (відкрита відповідь)

Додаток Е

Анкета для батьків «Оцінка моральної свідомості власної дитини»

Автор: Бондаренко Н. В.

Мета: визначити рівень сформованості моральних уявлень, цінностей та поведінкових орієнтацій дитини очима її батьків, а також з'ясувати, на скільки батьки батьки усвідомлюють особливості морального розвитку своєї дитини, її ставлення до моральних норм, правил і соціально-схвалювальної поведінки.

Інструкція: відповісти на подані запитання (будьте уважні в деяких запитаннях можна обирати декілька відповідей). Прохання відповідати щиро та чесно.

1. **Вік вашої дитини**

0-5 років

6-14 років

15-16 років

16+ років

2. **Як ви оцінюєте рівень моральної свідомості вашої дитини?** (від 1 до 5, де 1 - дуже низький, 5 - дуже високий)

3. **Які фактори ви вважаєте найбільш важливими для формування моральної свідомості вашої дитини?** (виберіть всі відповіді, які підходять)

Сімейне виховання

Атмосфера у навчальному закладі

Вплив зовнішніх середовищ

Особистий приклад батьків

Інші (вказіть) _____

4. **Які методи виховання ви використовуєте з вашою дитиною?** (виберіть всі відповіді, які підходять)

Похвала та підтримка

Виховання на прикладі

Посилання на релігійні або моральні цінності

Кара та обмеження

Інші (вказіть) _____

5. **Як ви оцінюєте ваші зусилля у формуванні моральної свідомості вашої дитини?** (від 1 до 5, де 1 - дуже низький, 5 - дуже високий)

Додаток Е1

Анкета для батьків з питаннями про сімейний клімат в родині

Мета: оцінити емоційно-психологічну атмосферу в родині: наскільки члени сім'ї відчують підтримку, довіру, близькість або ж навпаки — напругу конфлікти. З'ясувати основні аспекти взаємин між батьками й дітьми, всередині сім'ї. Виявити рівень та якість сімейного клімату з погляду батьків, для

подальшого аналізу, планування підтримки сім'ї та створення умов для гармонійного розвитку дитини.

Інструкція: відповісти на подані запитання. Прохання відповідати чесно.

Питання анкети

1. **Як ви оцінюєте загальну атмосферу в вашій сім'ї?**
 - а. Дуже позитивна
 - б. Позитивна
 - в. Нейтральна
 - г. Негативна
 - д. Дуже негативна
2. **Як ви оцінюєте рівень взаєморозуміння між членами вашої сім'ї?**
 - а. Дуже високий
 - б. Високий
 - в. Середній
 - г. Низький
 - д. Дуже низький
3. **Як часто ви відчуваєте підтримку від інших членів сім'ї?**
 - а. Дуже часто
 - б. Часто
 - в. Іноколи
 - г. Рідко
 - д. Зовсім не відчуваю
4. **Чи існують у вашій сім'ї конфлікти? Як ви їх вирішуєте?**
 - а. Так, і ми вирішуємо їх шляхом обговорення
 - б. Так, і ми рідко звертаємось за допомогою до психолога
 - в. Так, і ми не можемо їх вирішити
 - г. Ні, у нас немає конфліктів
5. **Як ви відноситеся до розмов про важливі питання з вашими дітьми?**
 - а. Я завжди готовий/готова слухати їхню думку
 - б. Якщо це не порушує мою приватність
 - в. Я уникатиму таких розмов
 - г. Я не розмовляю з ними про такі питання

6. **Чи є в вашій сім'ї спільні заняття або традиції?**
 - а. Так, у нас є багато спільних занять
 - б. Так, у нас є деякі спільні заняття
 - в. Ми рідко займаємося спільними справами
 - г. У нас немає спільних занять
7. **Які цінності ви намагаєтеся виховувати у своїх дітей?**
 - а. Сімейні цінності
 - б. Цінність навчання та саморозвитку
 - в. Соціальні цінності
 - г. Релігійні цінності
 - д. Інші (вказати)
8. **Чи задоволені ви відносинами у вашій сім'ї? Чому?**
 - а. Так, я відчуваю підтримку та розуміння
 - б. Ні, у мене немає можливості вільно висловлювати свої думки та почуття
 - в. Частково, бо іноді виникають конфлікти
 - г. Частково, бо у мене немає часу для спілкування з рідними
9. **Як ви оцінюєте свою власну взаємодію з дітьми?**
 - а. Дуже позитивно
 - б. Позитивно
 - в. Нейтрально
 - г. Негативно
 - д. Дуже негативно
10. **Чи відчуваєте ви, що ваша родина є щасливою? Поясніть.**
 - а. Так, у нас завжди весело та дружно
 - б. Так, але іноді виникають проблеми
 - в. Ні, у нас часто є конфлікти та непорозуміння
 - г. Ні, у нас немає злагоди

Додаток Є

Опитувальник «Шкала моральної спрямованості»

Автор: Музика О.

Мета: виявлення домінуючих ціннісно-моральних орієнтацій особистості.

Інструкція: Ознайомтесь із наведеними твердженнями та оцініть, наскільки Ви згодні з кожним із них. Виберіть одну відповідь за 5-бальною шкалою: 1 — повністю не згоден; 2 — скоріше не згоден; 3 — важко відповісти / нейтрально; 4 — скоріше згоден; 5 — повністю згоден.

№	Твердження	1	2	3	4	5
1	Допомагати іншим потрібно, навіть якщо це не приносить особистої вигоди.					
2	Головне — дотримуватись законів і правил, навіть якщо вони здаються недосконалими.					
3	Мені важливо, щоб інші схвалювали мої вчинки.					
4	Кожен має піклуватися насамперед про себе і свої інтереси					
5	Я співчуваю тим, хто опинився у складних життєвих обставинах.					
6	Виконання соціальних обов'язків — головний критерій моральності.					
7	Я часто орієнтуюсь на думку більшості, приймаючи рішення					
8	Якщо я не отримую користі від допомоги іншим, робити це немає сенсу.					
9	Добро слід робити без очікування винагороди.					
10	Громадський обов'язок для мене важливіший за особисті бажання.					
11	Я намагаюсь уникати критики, навіть якщо доводиться поступатися власною думкою.					
12	Головне — досягти успіху, навіть якщо доведеться переступити через інших.					
13	Я вважаю, що справедливість важливіша за вигоду.					
14	Повага до законів і традицій є запорукою моральності.					
15	Мені неприємно, коли мене не схвалюють.					
16	Я прагну отримати максимум користі від кожної ситуації.					

17	Людяність і доброта — головні моральні чесноти.					
18	Суспільство має право вимагати від людини виконання моральних норм.					
19	Я схильний робити так, як прийнято у моєму оточенні.					
20	Власна вигода іноді важливіша за моральні міркування.					

Обробка результатів. Кожна відповідь оцінюється в балах від 1 до 5.

Твердження розподілені за чотирма шкалами.

Таблиця оцінки результатів

Тип моральної спрямованості	Номери тверджень	Номери тверджень
Гуманістична	1, 5, 9, 13, 17	Орієнтація на добро, справедливість, альтруїзм, співчуття
Соціоцентрична	2, 6, 10, 14, 18	Орієнтація на моральні норми, обов'язок, закон, традиції
Конформна	3, 7, 11, 15, 19	Орієнтація на схвалення, соціальну прийнятність, думку оточення
Егоцентрична	4, 8, 12, 16, 20	Орієнтація на власну вигоду, особистий успіх, індивідуальні інтереси

Підрахунок. Підсумуйте бали за кожним типом. Порівняйте середні значення. Найвищий показник вказує на домінуючий тип моральної спрямованості.

Приклад інтерпретації. 4.1–5.0 — високий рівень прояву типу; 3.1–4.0 — середній рівень; 1.0–3.0 — низький рівень.

Додаток Ж

Методика «Стратегії сімейного виховання»

Автори: Степанов С. С. (розробив методику), Махоніна І. І. (створила модифікацію даної методики).

Мета: визначити провідні стратегії сімейного виховання, які використовують батьки у взаємодії з дитиною, а також оцінити характер, стиль і особливості їхнього виховного впливу.

Інструкція: за допомогою цього тесту необхідно оцінити власну стратегію сімейного виховання. З чотирьох варіантів відповідей потрібно обрати найкращий для респондента.

Питання опитувальника

1. **Чим, на Вашу думку, в більшій мірі визначається характер людини-спадковістю, чи вихованням?**
 - а. Поєднання вроджених задатків та умов середовища;
 - б. Переважно вихованням;
 - в. Головним чином вродженими задатками;
 - г. Ні тим, ні іншим, а життєвим досвідом.
2. **Як Ви ставитесь до думки про те, що діти виховують своїх батьків?**
 - а. Це гра слів, софізм, що має мало відношення до дійсності;
 - б. Готовий/ва з цим погодитися за умови, що не можна забувати і про традиційну роль батьків, як вихователів своїх дітей;
 - в. Абсолютно з цим згоден (діти виховують своїх батьків);
 - г. Важко відповісти, не замислювався/лася про це.
3. **Яке судження про виховання Ви знаходите більш вдалим?**
 - а. Навчи сина слухняності, тоді зможеш навчити і всього іншого (Томас Фуллер);
 - б. Дітям потрібні не навчання, а приклади (Жозеф Жубер);
 - в. Мета виховання — навчити дітей обходитися без нас (Ернст Легуве);
 - г. Якщо вам більше нічого сказати вашій дитині, скажіть йому, щоб він пішов умитися (Едгар Хоу).
4. **Чи вважаєте Ви, що батьки повинні просвітлювати дітей в питаннях статті?**
 - а. Звичайно, в першу чергу це повинні зробити батьки;
 - б. Коли діти достатньо подорослішають, необхідно буде завести розмову і про це. А в шкільному віці головне — подбати про те, щоб захистити їх від проявів аморальності;

в. Вважаю, що батькам слід в доступній формі пояснювати , коли у дітей виникає інтерес до цих питань;

г. Мене ніхто цьому не вчив і їх саме життя навчить.

5. Чи варто батькам давати гроші на кишенькові витрати?

а. Найкраще регулярно видавати певну суму на конкретні цілі і контролювати витрати;

б. Доцільно видавати деяку суму на певний термін (на тиждень, на місяць), щоб дитина сама навчалася планувати свої витрати;

в. Якщо попросить — можна і дати;

г. Коли є можливість, можна інший раз дати йому якусь суму.

6. Як Ви вчинете, якщо дізнаєтеся, що Вашу дитину образив однокласник?

а. Відправлюся з'ясувати стосунки з батьками кривдника;

б. Посвята дитині, як йому краще вести себе в таких ситуаціях;

в. Постараюся втішити дитину, якщо вона засмучена;

г. Діти самі краще розберуться в своїх відносинах, тим більше, що їх образи тривають недовго.

7. Як Ви поставитеся до лихослів'я дитини?

а. Лихослів'я потрібно припиняти в зародку! Покарання тут необхідне, а від спілкування з невихованими однолітками дитини надалі потрібно припинити;

б. Постараюся донести до його розуміння, що у нашій родині м, та й взагалі серед порядних людей , лихословити не прийнято;

в. Дитина має право висловлювати свої почуття, навіть у той спосіб, який нам не до душі;

г. Подумаєш! Всі ми знаємо ці слова. Не треба надавати цьому значення, поки це не виходить за розумні межі.

8. Донька/син-підліток хоче провести вихідні на дачі у подружки/друга, де збереться компанія однолітків та будуть відсутні батьки. Відпустили б Ви її/ його?

а. Ні в якому разі. Такі збіговиська до добра не доводять. Якщо діти хочуть відпочити і повеселитися, нехай роблять це під наглядом дорослих;

б. Можливо, якщо я знаю її/його приятелів як порядних і надійних;

в. Вона/він цілком розумна людина, щоб самій/самому прийняти рішення. Хоча, звичайно, в її/його відсутності буду трохи турбуватися;

- г. Не бачу причин забороняти.
9. **Як Ви відреагуєте, якщо дізнаєтеся дитина Вам збрехала?**
- а. Постараюся вивести його на чисту воду і присоромити;
- б. Спробую розібратися, що його спонукало збрехати;
- в. Засмучусь;
- г. Якщо привід не надто серйозний — не стану надавати значення.
10. **Чи вважаєте Ви, що подаєте дитині гідний приклад?**
- а. Безумовно;
- б. Намагаюся;
- в. Намагаюся;
- г. Не знаю.

Обробка результатів

Стиль поведінки	Номери запитань									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Авторитетний	Б	В	В	Г	В	Г	А	Б	Г	Б
Авторитарний	А	А	Г	В	Б	Б	Б	А	А	А
Ліберальний	В	Б	Б	Б	А	А	Г	В	В	В
Індиферентний	Г	Г	А	А	Г	В	В	Г	Б	Г

Інтерпретація результатів. Користуючись таблицею, відзначте обрані вами варіанти відповідей і визначте їх відповідність одному з типів батьківської поведінки. Чим більше переважання одного з типів відповідей, тим більше виражений у вашій родині певний стиль виховання.

Якщо серед ваших відповідей не переважає якась одна категорія, то мова, ймовірно, йде про суперечливий стиль виховання, коли відсутні чіткі принципи, і поведінка батьків диктується миттєвим настроєм.

Постарайтесь зрозуміти, якою ж ми, все-таки, хочемо бачити свою дитину, а також і самого себе як батька.